

ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ

АҲМАД ЯССАВИЙ

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2001

МУҚАДДИМА

Тариқи Яссавий бир ажойиб сир,
Агар ақлинг бўлса ул тариққа кир.

Шоҳин

Туркий халқлар тарихида кенг шуҳрат топган ва юксак маънавий нуфузга эришган улуғ зотлар жуда кўп бўлган, лекин Хожа Аҳмад Яссавийга ўхшаб асрлар мобайнида туркий қавмлар руҳоний ҳаётига раҳнамолик қилган ва шу кунларга қадар тасаввуф, адабиёт, маданият, ҳатто сиёсат жабҳасида таъсирини ўтказиб келган буюк сиймолар бармоқ билан сарнардир.

“Яссавий — Исломга киришнинг охирги ва Исломиятнинг илк шоири — идеологи эдики, худди шу маънода буюк Шарқ ренессансининг юзага чиқишида Дантега ўхшаб иш кўрмак унинг қисматига тушди”, — дейди профессор Яшар Қораев. Дарҳақиқат, Аҳмад Яссавий фақат янги тариқат яратувчиси сифатида эмас, балки туркий тасаввуф шеърлятининг биринчи ижодкори сифатида ҳам ҳеч вақт қайтарилмас ва унутилмас тарихий вазифани амалга оширган эди. Туркий тил ҳам гўзал, ҳам қудратли, ҳам бағри кенг тилдир. Бу тилда қадим замонларда Буддизм ва Мона динига доир матнлар шарҳланган. Бу тилда яна бошқа динларнинг тушунчаларини ифодаловчи шеърлар ёзилган. Аммо Аҳмад Яссавий ўз она тилини биринчи бўлиб тариқат тили мақомига кўтарди. Шунинг учун шеърларидаги ҳар бир сўз ва ҳар бир ибора ислום ҳақиқатлари қадар муқаддас, нурли ва илоҳийдир.

Аҳмад Яссавийнинг туркий адабиётдаги тарихий хизмати фақат ҳикматнавислик анъанасини бошлаб берганлиги билан чегараланмайди, албатта. “Девони ҳикмат”да муножат, қасида, мунозара жанри талабларига мувофиқ келадиган шеърлар билан бир қаторда, бир “Меърожнома” ҳам ўрин олган. Яссавийнинг Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом мадҳ этилган манзумалари яратилиш даврларидан бошлаб то ҳанузгача ўқувчи кўнглини илҳомлантириб келган ва ҳар қандай ижодкорга таъсир кўрсатишга қодир асарлардир.

Алишер Навоий бу улуғ турк пири ҳақида шундай сўзларни битиб қолдирган: “Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул машойихидир. Мақомоти олий ва машхур, ка-

ромати матаволий ва номахсур эрди. Мурид ва асҳоб ғоятсиз ва шоху гадо анинг иродат ва ихлоси остонасида ниҳоятсиз эрмиш”.

Шунча эъзоз, шунча шуҳрат ва машҳурликка қарамасдан, Хожа Аҳмад Яссавийнинг таржимаи ҳоли, ижодиёти ва авлодларининг тақдири ҳақида, афсуски бизгача етарли даражада тарихий маълумотлар етиб келмаган. Лекин, бир қатор илмий, адабий, маноқибий китоблар борки, улар Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, ижоди ва тариқат қонун-қоидаларини ёритишда алоҳида аҳамият касб этади. Булар: Сулаймон Боқирғонийнинг “Боқирғон китоби”, Мавлоно Сафийулдин Қўйлиқийнинг “Насабнома”си, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Рашаҳот айнил ҳаёт”и, Фозлуллоҳ Исфаҳонийнинг “Меҳмонномаи Бухоро”си, Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр ин амвожил биҳор”и, Шайх Муҳаммад Олим Сиддиқнинг “Ламаҳот мин нафаҳат ул-қудс” и, Муҳаммад Фуод Купрулизоданинг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” каби асарлардир.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган ушбу рисола-ни ёзишда яссавийшуносликда амалга оширилган кейинги тадқиқотларга ҳам таянилди.

АҲМАД ЯССАВИЙНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ ҲАҚИДА

Хожа Аҳмад Яссавий Ўрта Осиёнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлган, ҳозирги Туркистон, олдинги Ясси яқинидаги Сайрам шаҳрида таваллуд топган. Яссавийнинг вафот тарихи илмий адабиётларда 1166—67-йил деб белгиланганки, бунда олимларнинг фикр-қарашларида деярли ихтилоф йўқдир.

Яссавий қачон туғилган? Қанча умр кечирган? Бу саволларга жавоблар эса бир-бирига тўғри келмайди.

Аҳмад Яссавийнинг таваллуд санасини Шаҳобиддин Яссавий 1103 йил деб кўрсатган. Қозоқ олимаси С.Тақибоева китобида 1105 деб белгилаган. Тилшунос Х.Неъматовга кўра, Яссавий 1197 милодий йилда дунёга келган. Бир қатор тадқиқотчилар Яссавий 63 йил умр кечирган дейишса, бошқа бирлари 73 ва 85 йил яшаган, деган қарорга келишган.

Атоқли яссавийшунос Муҳаммад Фуод Купрулизоданинг айтишича, Яссавий 120 ёш яшаб, ҳаётдан кўз юмган. Ўрис олими В.А.Гордилевский бу рақамни яна беш йилга кўпай-

тириб, Яссавий 125 йил яшаган, дейди. Албатта, ўрис олими “Девони ҳикмат”даги:

Ёронлардан файз ва футуҳ ололмадим,
Юз йигирма бешга кирдим билолмадим, —

деган фикрлари асосида шундай хулосага келганлиги шубҳасиздир. Агар Яссавийнинг вафот тарихини 1166 йил ўлароқ қабул қилиб, унинг “Юз йигирма бешга кирдим билолмадим” деган эътирофи эътиборга олинса, унда Яссавийнинг туғилган санаси милодий 1041 йилга тўғри келади.

Тасаввуф тарихига назар ташланса, кўп улуғ шайх ва мутасаввуфларнинг анча узоқ умр кечирганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Шунга қарамасдан, Яссавий ҳаётининг 125 йил давом топганлигига ишониш қийин. Биринчидан, “Девони ҳикмат”даги “Юз йигирма бешга кирдим билолмадим”, деган сўзлар тарихий ҳақиқатдан кўра, маноқибий мазмунга эга. Иккинчидан, 125 йиллик узоқ бир умрнинг ярмидан кўпини “ер ости”да (“Олтмиш учда ер остига кирдим мано”, дейди Яссавий) ўтказиш ақл бовар этмас бир ҳодисадир. Бизнингча, Яссавийнинг яшаш муддатини 75—85 атрофида белгилаган олимларнинг тахминлари ҳақиқатга яқин келса-да, аниқ ҳужжат ва далилларга асосланмагунча бундай тахминлар тахмин бўлиб қолаверади. Хуллас, Хожа Аҳмад Яссавий XI асрнинг иккинчи ярмида, Сайрамдаги энг нуфузли оилалардан бири, маърифати ва жавонмардликка ихлос-эътиқоди билан шуҳрат таратган Шайх Иброҳим оиласида туғилгандир. Онаси эса Шайх Иброҳимнинг халифаси Мусо шайхнинг қизи Ойша хотун эди. Бу оилада аввал бир қиз туғилади. Унга Гавҳар Шаҳноз деб ном қўйишади, Аҳмад таваллуд топгач, кўп ўтмай онаси вафот этади. Етти ёшида эса отасидан ажралади ва унинг тарбияси опаси Гавҳар Шаҳноз зиммасига тушади. Кейин улар Ясси шаҳрига кўчиб боришади. Ёш Аҳмад Яссида биринчи устози Арслон боб билан учрашади. Шу шаҳарда ундан илк таҳсилани олади. Ясси Аҳмаднинг маънавий-руҳоний камолотига доялик қилган, унинг дастлабки кашфу кароматларига гувоҳ бўлган ва Султонут тариқа, бурҳонуъл ҳақиқат, зубдатуъл орифин, шамсуъл авлиё сифатида бутун мусулмон оламига шуҳрат дарвозасини очган муқаддас заминдир. Хожа Аҳмаднинг Яссавий таҳаллузини олиши ҳақида икки хил қараш мавжуддир. Биринчиси, унинг Яссида яшаганлиги ва шу ерда янги бир тариқатга асос солишга таянилган қараш. Иккинчиси — бир қадар

ривоят мазмунига эга қараш. Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр” асарида нақл қилинишича, Мовароуннаҳрда Яссавий номли подшоҳ бўлган экан. У қишни Самарқандда ўтказиб, ёз ойларини Туркистон тоғ этакларида ўтказар экан. Бир ёз ойида шаҳаншоҳ Қорачуқ тоғига овга чиқибди. Лекин иши юришмабди. Шикордан қуруқ қайтишдан ғазабланган ҳукмдор тоғни бутунлай йўқотишни ният қилиб, барча машҳур Шайх ва пирларни ҳузурига чорлабди. Лекин улардан ҳеч бири бу ишни уддалай олмабди. Шунда у яна ким назардан четда қолганлигини суриштирибди. “Сайрамда Аҳмад отлиғ бир бола бор...”, — дейишибди. “Чорланг!” — дебди шоҳ. Аҳмадга чопар боргач, у опаси билан маслаҳатлашибди. Гавҳар Шаҳноз унга дебди: “Падари бузрукворимиз рихлат замонида васият қилиб айтган эдиларки, фарзанди аржумандимиз Аҳмаднинг зуҳурига вақт етишса, аломати улдулки, маъбадим ичида бир суфра бордир, у шу суфрани очишга қодир бўлар...”

Хуллас, суфра очилибди. Уни олиб, Аҳмад анжумани авлиёуллоҳга қатнашиш учун Яссига қараб равона бўлибди. Дастурхон ёзиб бир парча нонни “тўқсон тўққиз минг авлиё ва сипоҳу подшоҳ”га тарқатганда, ҳамманинг қорни тўйиб, ундан яна ортиб қолибди. Бу каромату баракатни кўриб, ҳамма қойил қолибди. Сўнг отасининг хирқасини ёпиниб дуо ўқиганда чор атрофга ёмғир қуйилиб, ердаги бутун борлиқ селга фарқ бўлар ҳолга етибди. Ниҳоят, Аҳмаддан ёмғирни тўхтатишни ёлвориб сўрашибди. У хирқадан бошини чиқаргани замон ёмғир, сел тўфонлари ҳам тинибди. Қарашса, Қорачуқ тоғидан ҳам ному нишон кўринмасмиш. Бу “ҳолати ғариба ва каромати олияни мушоҳада” этган подшоҳ Хожа Аҳмадга: “Оламда ҳар ким бизни севса бундан сўнг сенинг номингни кўшиб ёд айласин”, — дебди. Шу кундан бошлаб Хожа Аҳмад Яссавий тахаллусига эришган экан. Бу ривоят Аҳмад Яссавий Ҳазратларининг болалик чоғларидаёқ кашфу каромат соҳиби бўлганлигини исботлаш жиҳатидан ҳам аҳамиятли, албатта.

АРСЛОН БОБ ВА АҲМАД ЯССАВИЙ

Ўн тўққизинчи асрларнинг охирларида Абубакр Диваев халқ бахшиларидан шундай сатрларни ёзиб олган экан:

Туркистонда ўн минг боб,
Сизлардан мадад тиларман.

Сайрамдаги сонсиз боб,
Ўтрордаги ўттиз боб,
Энг буюги Арслон боб.
Сизлардан мадад тиларман.

“Боб” арабчада “эшик” маъносини ифодалайдиган сўз бўлиб, туркчада эса бу калима ислом дини тарғиби учун фидойилик кўрсатганларга берилган бир лақаб бўлган.

Алишер Навоий Фарғонада “улуғ машойихни Боб дерлар”, — дейди. Шунингдек, “боб” ва “бобо” сўзи шайх, пир, валийларга нисбатан ҳам қўлланилган. Аҳмад Яссавий Туркистондаги бобларнинг энг буюги, дея эътироф этилган Арслон бобдан таҳсил олган.

Маълумки, Арслон халқ тасаввурида куч-қудрат, энгилмас журъат ва жасорат тимсоли бўлган. Лекин у фақат жисмоний куч соҳиблари учун қўлланиладиган тимсол бўлмасдан, маънавий-руҳоний куч соҳиблари ҳам арслонга ўхшатишган. Нақл этилишича, қадимий туркларда дин одамларига хурмат-эҳтиром кўрсатишнинг ифодаси ўлароқ, уларга арслон суврати тасвирланган олтин бир тахт ясаб бериларкан. Бизнинг назаримизда, Арслон бобнинг номида ҳам шунга яқин бир ишорат яширингандир.

Яҳмад Яссавий бу буюк шайх билан учрашганда етти ёшда эди:

Етти ёшда Арслон бобом излаб топди,
Ҳар сир кўриб парда бирла букиб ёпди.

Арслон бобнинг “етти ёшда” Яссавийни излаб топиши ҳам тасодифий ҳодиса бўлмаган, албатта.

Ривоятга кўра, Ҳазрати пайғамбар сардорлик қилаётган бир уруш чоғида асҳоби киром ул зотнинг ёнларига келиб, оч қолганликларини айтишибди. Пайғамбарнинг дуолари туфайли Жибрили амин жаннатдан бир лаган хурмо олиб келибди. Шунда хурмолардан бир донаси ерга тушибди, Жаброил “Бу хурмо сизнинг умматингиздан Аҳмад Яссавий отлиғ бир буюкнинг насибасидур”, дебди. Ҳар омонатни ўз соҳибига етказишга қатъий амал этгучи Ҳазрати пайғамбар асҳоблардан кимдир бу вазифани зиммасига олишни таклиф қилибдилар. Аммо уларнинг ҳеч биридан садо чиқмагач, Арслон бобо бу ишни ўз зиммасига олибди. Пайғамбар (а.с) хурмо донасини Арслон бобнинг оғзига ирғитгани замон бир парда зоҳир бўлибди. Ва Ҳазрати пайғамбар унга

Аҳмад Яссавий қандай киши бўлишини таърифлаб, унинг тарбияси билан машғул бўлишни амр айлабди.

“Девони ҳикмат”даги бир қатор тўртликларда гуё ривоятдан кейинги ҳақиқатлар ифодасини топгандир:

Етти ёшда Арслон бобом бердим салом,
Ҳақ Мустафо омонатин қилди инъом.
Ўшал вақтда минг бир зикрин қилдим тамом,
Нафсим ўлиб ломаконга ошдим мано.
Хурмо бериб, бошим силаб, назар қилди,
Бир фурсатда уқбо сори сафар қилди,
Алвидо деб бу оламдан гузар қилди,
Мактаб бориб, қайнаб, тўлиб тошдим мано.

Арслон боб тириклигидаёқ Аҳмад Яссавийни Бухорога бориб, таҳсилни давом эттиришга даъват этган эди. Устозининг вафотидан сўнг Яссавий билимини ошириш учун Бухорои шарифга томон йўл олади.

Ўша замонларда илм-маърифатнинг Мовароуннаҳрдаги нуфузли марказларидан бўлган Бухорода Туркистоннинг турли томонларидан толиби илмлар йиғилишган. Аҳмад Яссавий Бухорода, энг аввало, диний ва тасаввуфий илм сирларини чуқур эгаллашга киришади. Араб тили билан бир қаторда форсий тилни ҳам мукаммал ўзлаштиради. У худди шу муборак заминда форсийда яратилган тасаввуфий адабиёт билан танишишда зўр рағбат кўрсатди. М.Ф. Купрулизода ҳаққоний таъкидлаганидек, “Аҳмад Яссавий, ҳеч бир жиҳатдан Исломи илмлари ва Эрон адабиётига бегона эмасди. Таҳсил ва сулук ҳаётининг катта бир қисмини Исломи — Ажам фикр марказларида ўтказганлиги учун қадимги буюк Ажам мутасаввиф шоирларининг тасаввуфий асарларини бағоят чуқур биларди”.

Аҳмад Яссавийнинг ҳаётидаги фавқулодда ҳодисалардан яна бири — унинг Бухорода замонасининг пешқадам олими ва сўфийси Шайх Юсуф Ҳамадонийга мурид бўлганлиги.

Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” рисоласидан англашилишича, Ҳамадонийнинг кўнгли бутун махлуқотга муҳаббат тимсоли бўлган. У бағоят собит зот, орифликни жуда улуғлаган. Яссавий қисқа замонда шайхнинг эътиборини қозониб, ундан олгани файз ила камол мартабасига юксалган ва Ҳамадонийнинг учинчи халифалигига эришган. Шундан сўнг, яъни “иршод ва даъват мақоми” қўлга киритилгач, “Ҳожа Аҳмад Яссавий Туркистон сори

азимат” (Навоий) айлаб янги бир тариқатга асос солади. Яссавийлик номи билан донг таратган бу тариқат бир турк машойихи томонидан туркий халқлар орасида бунёд этилган илк тасаввуф тариқати эди.

ЯССАВИЙЛИК ТАРИҚАТИ

Аҳмад Яссавий Бухородан Яссига қайтгач, тез шуҳрат таратган ва қисқа муддатларда кўп ўлкаларга тарқалган янги тариқатни яратди. Яссавийгача ҳам сўфиёна шеър иршод учун бир восита ўлароқ қабул этилган эди. Яссавий, энг аввало, ана шу учун шеърга муурожаат қилди.

Диний-тасаввуфий маънолар муридларидан ташқари кенг халқ оммаси онги ва қалбидан осон ўрин топишини таъминлаш ниятида шеър имкониятларидан ҳам моҳирлик ила фойдалана олди.

Аҳмад Яссавий асос солган яссавийлик тариқати тасаввуфдаги бошқа тариқатлардан одоб ва аркон жиҳатдан фарқларга эга бўлса-да, туб моҳиятда улардан фарқи йўқ. Уша давр тариқатларида бўлганидек, Яссавийликда ҳам тавҳид инончи ҳокимдир. Имом Фаззолийнинг шарҳлашича, “тавҳиднинг асл маъноси восита сабабларини эътиборга олмасдан ҳамма нарсани Оллоҳдан билмакдир. Тавҳид аҳли хайр ва шаррни Оллоҳда билур, уларни Оллоҳ яратганига имон келтирур. Бу шундай шарафли мақомдурки, таваккул, ризо, Оллоҳ ҳукмига таслимият ҳоллари ҳам айни шу мартабанинг меваларидир”.

Абдулло Ансорийга кўра, тавҳид бирликда сўзламоқ, бирликда кўрмоқ ва якто бўлмоқдур. Аҳмад Яссавийнинг тавҳидга доир қарашлари ана шундай мақом ва бирликка асосланган. Умуман, Яссавий тариқат билан шариятни ўзаро ичичидан уйғунлаштирганлиги учун ҳам Ҳазинийнинг” Жавоҳир ул-аброр мин амвожиъл-биҳор” номли асарида яссавийликнинг асослари: 1. Тавҳидга асосланган тасаввуфий тушунчалар. 2. Шарият ва Ҳазрати пайгамбарнинг суннатига мутлақ боғлиқлик. 3. Шариятга таянган тариқат. 4. Риёзат ва мужоҳада. 5. Хилват ва зикр, деб кўрсатилган. Бу тариқатнинг аҳкомлари эса қуйидагилардан иборат: 1. Маърифати ҳақ. 2. Саховати мутлақ. 3. Сидқу муҳаққақ. 4. Яқину мустағрақ. 5. Таваккули ризқу муаллақ. 6. Тафаккури мудаққиқ.

Яссавий тариқатининг ўзидан аввалги бошқа тариқатлардан фарқланувчи жиҳати тилдадир. Унда исломий тасаввуф

ғоялари илк мартаба туркча талқин этилган эди. Яссавия-нинг иккинчи бир ўзига хос ва муҳим томони, унинг ислом дини, шу диннинг бош китоби “Қуръон”ни таянч манба библия, форсий тилдаги тасаввуф тажрибаларидан ижодий фойдаланиш билан бир қаторда туркий ахлоқ, қадимий туркий дунёқараш ва ишончлардан йироқлашмаганлигидир.

Бадиий ижодда ватандан жудолик, ғурбат, айрилиқ, юрт соғинчи хусусида кенг баҳс юритилганлиги маълум. Ўзбек тасаввуф шеърлятида эса “ғурбат” ва “ғариблик” масаласини махсус талқин этиш бевосита Яссавий тажрибалари билан боғлиқ. Улуғ шайхнинг эътирофлари бўйича:

Ғурбат тегса пухта қилур кўп хомларни,
Доно қилур, ҳам хос қилур кўп омларни.

Чунки ҳатто пайғамбару саҳобалар ҳам ғурбат оташида тобланмишлар:

Ғурбат тегди Мустафодек Эранларга,
Ўттиз уч минг саҳоба ҳам ёронларга.

Аҳмад Яссавий ғурбат ва ғариблик дардларини талқин қиларкан, албатта ўз қисмати, айрилиқда ўзининг кўнглидан кечган ҳолатларга ҳам асосланган эди:

Хуросону Шому Ироқ ниёт қилиб,
Ғарибликни кўп қадрини билдим мано.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Яссавий ҳикматларида ғурбат тушунчаси илоҳий маънода ҳам қўлланилган бўлиб, унда азалий ватанга интилувчи руҳ айрилиғи акс эттирилган.

Умуман олганда, тасаввуфда ватанпарастлик ақидаси йўқ. Тасаввуфий таълимот бўйича, инсоннинг асл ватани мутлақ Борлиқ. Инсон шу борлиқда пайдо бўлган, боқий “Диёр” — ўша муқаддас Борлиққа қайтажак. Шу боис, ҳақиқий сўфий ҳеч вақт “Менинг Арабистоним”, “Менинг Эроним” ёки “Менинг Туркистоним” демайди ва демаслиги керак. Чунки бундай маслак илоҳий ишқ матлабига зиддир. Шунга қарамасдан Аҳмад Яссавий ҳикматларида Ватан ва ватанпарварлик ҳиссиётлари аксини топган. Зеро, Яссавий дин ва тасаввуфга тарғиб қилишни кўзлаган туркий қавмлар қалбига тўла-тўқис таъсир ўтказиш учун миллий идрок ва миллий гурур,

унинг тамали ҳисобланмиш Ватаний ахлоқ ва юрт севгисини эътиборга олмоғи зарур эди. Мана шунинг учун Яссавий ҳеч иккиланмасдан тасаввуф шеърятига Ватан мавзусини олиб кирган. Яссавийлик юрт ишқи, Ватан ҳимояси ва равнақи учун курашга чорлайдиган тариқат. Афсуски, бу ҳақиқат узоқ йиллар давомида нотўғри ва тескари томондан тушунтирилиб келинди. Яссавий ва яссавийликка алоқасиз сиёсий танқидлар тўқилди.

Узоқ ўтмишдан далил ахтариб ўтирмасдан яқин тарихга бир назар ташлайлик. Октябрь тўнтаришидан кейин Ватан озодлиги учун жангларда қатнашган Фарғонадаги Ислом қўрбоши, Абдулазим Мақсум, Мулло Деҳқон ва Холхўжа каби мужоҳидлар Яссавийя шайхларидан бўлишган. Ёки Сонивор номли Яссавия шайхи томонидан ташкил этилган ложийлар тариқати, иккинчи бир Яссавия шайхи бўлмиш Бобожон халфанинг ташаббуси билан оёққа турғизилиб, шўро давлати истилосига қарши курашга сафарбар этилган ва ҳ.к.

Яссавийлик тариқати мафкураси учун, ҳеч шубҳасизки, ожизлик ва қарамликка кўниш, зулм ва золимликка ён бериш, нафс ҳирсида олий туйғуларни қурбон айлаш, маҳдудлик ва ақидапарастлик майллари бегона эди. Шунинг учун ҳам бу тариқат Ўрта Осиёда, Хоразм, Кавказ ва Ўрта Волганинг татар ўлкасида кўп сонли намояндаларига эга бўлган, Хуросон, Эрон ва Онадўлида Яссавийга издош гуруҳлар фаолият кўрсатишган эди.

XVII аср татар шоири Мавло Кули:

Сўфийлик мевалари пишиб кетмиш,
Ман ондин бирин-бирин тотсам эрди.
Ул меванинг лаззатидин маст бўлибон,
Ўздин кечиб, беғам бўлиб ётсам эрди, —

дейди. Мавло Кули бунда, биринчи навбатда, Хожа Аҳмад Яссавийнинг улуғ шахсияти ва тариқатини назарда тутганлиги шубҳасиздир. Чунки профессор Исмоил Ёкут айтганидек, “Хожа Аҳмад Яссавий бўлмаса эди, бугун туркларнинг қандай бир диний ҳувиятга соҳиб бўлишини ва ўртада қандай бир тасаввуф тушунчаси тузилишини тасаввур этиш кўп қийин бўлурди”. Шунингдек, Яссавий ҳикмат номини бергани тасаввуфий шеър анъанасига асос солмаганида, умуман туркий адабиётда ирфоний мавзу, ғоя ва тимсолларнинг та-

рихи ёки тақдири қандай кечишини аниқ кўрсатиш ҳам мушкуллашарди. Яссавий туркий тасаввуф адабиётининг тамалини яратиб, кейинги давр тасаввуфий шеърятининг инкишофига кучли таъсир ўтказгандир.

ТАРИҚАТ ВА ШЕЪРИЯТ МУНОСАБАТИГА ДОИР

Ҳижрий VI асрда Ҳаким Саной, Фаридуддин Аттор ижодлари билан Эрон адабиётида буюк мутасаввиф ижодкорлар даври бошланди. Жалолиддин Румий шеърятини билан эса тасаввуф адабиёти мисли кўрилмаган юксакликларни ишғол эди. Бу улуғ шоирлар тариқат қонун-қоидаларига қатъий амал қилғувчи бир сўфий каби яшамаган бўлсаларда, асарларида сўфийлик ахлоқи ва таълимига доир фикр-мулоҳазаларни илҳом-ла илгари сурганлар.

Тасаввуф маслағи инсоннинг басират кўзини Рух ва Кўнгил оламига қаратди. Нафсни таниш ва энгиш орқали гўзал ахлоққа эришиш тажрибасини ўргатди. Ва руҳоният тарбияси учун узлуксиз гамхўрлик қилиш усулларини кўрсатди. Булар шеърятнинг мақсад ва қизиқишларига мувофиқ келадиган ҳақиқат ва ҳолатлар эди. Тариқатга мансуб шоирлар ўзларининг фикр-қарашларининг тарғиби учун дастлабки даврларда шеърнинг кичик шаклларига, хусусан рубоий жанрига мурожаат этган бўлсалар, тасаввуф таълимоти қулоч ёзгани сайин бошқа шеърини шакллардан ҳам унумли фойдаландилар. Бунда ўзига хос бир манфаатдорлик тамойили мавжуд эди. Чунончи: тариқат ва хонақоҳ аҳли шеърга таъсирбахш тарғибот воситаси деб қараган бўлишса, шеърят вакиллари учун тасаввуф янги ғоялар, фалсафий мушоҳадалар, гўзал самовий туйғулар, эркин ва порлоқ орзулар манбаига айлангандир. Айниқса, илоҳий ишқ мавзудидаги шеърларда рамз, мажоз ва тимсоллар алоҳида мавқега эришганди.

Форс-тожик шеърятини ҳам, туркий адабиётини ҳам халқ орасида сўфийлик асосларини талқин этиш ва тарғиб қилиш мақсадида бир неча буюк асарлар яратилдики, шундай асарлардан бири Хожа Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат” идир.

Тасаввуф бадиий ижодни янги ғоя, тушунча ва туйғулар билангина эмас, ориф, дарвиш, фақр, абдол, эран сингари қаҳрамонлар билан ҳам бойитди ва уларни комил инсон идеали атрофида бирлаштирди.

Аҳмад Яссавийда “Ҳар не қилсанг ошиқ қилгил, парвардигор”, деган фикр бор. Яҳмад Яссавий учун бу жуда муҳим,

айтиш мумкинки, бош орзу эди. Чунки Аҳмад Яссавий “Девони ҳикмат”ни яратар экан, ўзини шоир эмас, чин ошиқ қиёфасида тасаввур этгандир. Зеро, тасаввуф аҳлининг ишонч-эътиқоди бўйича фақат ошиқнинг шеъри Оллоҳ каломининг тафсири ҳисобланган. Негаки, бундай шеърлар оддий шоирниқидан фарқли ўлароқ ҳайрат ва мастлик маҳсуллари сифатида эъзозланган. Бундай шеърларнинг илк намуналари Мансур Халлож, мисрлик шоир Умар бин Форид томонидан яратилган. Ана шу сабабга кўра ҳам Аҳмад Яссавий Мансур Халложнинг сакр ҳолатида айтгани “Анал-Хақ” таъбирини тўлиқ қўллаб-қувватлаган.

“ДЕВОНИ ҲИКМАТ”

Аҳмад Яссавий шеърларини ўз ичига олган мажмуа “Девони ҳикмат” деб аталган. “Девони ҳикмат” ислом дини асосларидан баҳс этувчи, шариатнинг аҳкоми ва аҳли суннатнинг ақидаларидан сабоқ берувчи, тасаввуф сирлари ва тариқатнинг одобу аркони ёритилган қомусий характердаги бир асар. Унда илоҳий ишқ ғояси ва дидактик мазмун йўналиши етакчилик қилади. Абдурауф Фитратнинг айтишича, Яссавийнинг “адабиётда тутган йўли содда халқ шоирларимизнинг тутгон йўллариidir... Унинг ҳикматлари вазнда, қофияда, услубда халқ адабиёти аталган шеърлар билан баробар” юрган.

Яссавий “турк шоирларининг доҳийларидан”, деб таърифлаган Абдурахмон Саъдий ёзади: “Яссавий турк қавмларининг ҳақиқий маъноси билан чин шоирларидан (лирик) ва классик шоирларидандир. Ул ғоят ҳассос, илҳом ва хаёли ғоят табиий ва енгил ўқишли бир шоирдир. Яссавийнинг юраги бутун умрига руҳий ва маънавий ишқ билан ловуллаб ёнатургон шеърий бир ўтдир”.

М.Ф. Купрулизоданинг Аҳмад Яссавий шоирлик фаолиятига назари ва муносабати нисбатан бошқача. Унга кўра, Яссавий араб ва форс тилларидаги тасаввуфий асарларни ўқий олмайдиган туркларга маърифат тарқатиш ва муридларига тасаввуфий ҳақиқатларни талқин этиш мақсадида шеър ёзгандир.

Форс-тожик тасаввуф шеъриятини янги ва юксак босқичга кўтарган Санойи, Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий сингари мутасаввиф шоирларнинг ижод намуналари

билан қиёслаганда, албатта, “Девони ҳикмат”даги лирик та-
мойил ўзгача маъно касб этади.

Аҳмад Яссавий биринчи бўлиб ҳикматнавислик анъана-
сини бошлаб берган ижодкор. Яссавий ҳикматларининг бош
фазилати ва хосияти шундаки, улар, энг аввало, шеърхонни
Бирлик Кучига ишонтиради ва илоҳий Бирлик Шавқи бил-
лан кўнгилни поклайди. Яссавий ҳикматларини ўқиган киши
ғўзал ахлоқ ва яхши амал, юксак орзу муҳибига айланади,
аста-секинлик билан бўлса-да ўткинчи дунё даъволаридан
йироқлашиб, маъно ва моҳиятга юз буради. Чунки Аҳмад
Яссавий кўзлаган бош мақсад орифона мақсад бўлган. Шу-
нинг учун у ўз ижод намуналарига ҳикмат номини берган.

М.Ф. Купрулизода диний-тасаввуфий манзумалар Х аср-
дан эътиборан “ҳикмат” деб аталганлигини ёзган. Мутасав-
виф шоирлар, жумладан Аҳмад Яссавий учун ҳам “ҳикмат”
ладуний моҳиятга эгадир. Форобийнинг таъкидлашича, ҳик-
мат “бешиги” файласуфларнинг онги эмас, пайғамбарлар-
нинг кўнгилдадир. “Қуръон”нинг Бақара сурасида (269-оят)
бундай дейилган: “У, яъни фазлу карами кенг Оллоҳ ўзи
истаган кишиларга ҳикмат беради. Кимга ҳикмат берилган
бўлса, муҳаққаққи, унга кўп яхшилик берилибди”. Луқмон
сурасининг 12-оятида, “Аниққи, биз Луқмонга ҳикмат ато
этдик”, дейилган. Шу маънода кўп мутасаввифларга Луқ-
мон ҳақим ўрнак бўлгандир. Юнус Эмронинг “Ўқиб ҳикмат
илмини Луқмон ўлайин бир замон”, дейиши шунчаки орзу
бўлмаган, албатта. Аҳмад Яссавийда ҳам ҳикмат — “илми
ладуний”, яъни илми ғайбу ҳақойиқ ва илоҳий сирларни
кашф этмоқ ва ифодаламоқ мазмунига тенг.

Бу ҳақиқатни Сулаймон Боқирғоний:

Боқса Казба кўрунгон, босса ерлар тирилгон,
Ладун илми верилгон шайхим Аҳмад Яссавий,

дея таъкидлаган.

Лекин тасаввуфда илми ладуний ҳам икки қисмга ажра-
тилган. Биринчиси — раҳмоний, иккинчиси — шайтоний.
Буларнинг фарқлари ваҳий келишига боғлиқ. Фаҳри Кои-
нотдан (Муҳаммад алайҳиссаломдан) сўнг эса ваҳий тўхта-
гандир. “Илми ладунийи раҳмоний Ҳақ таолога тоат ва убу-
дият, пайғамбаримизга муҳаббатдан ҳосил бўлурки, китоби
илоҳ ва китоби расулиллоҳ у орқали англашилур”.

Дарҳақиқат, фаҳм ва идрок, зеҳн ва ҳиссиётда Оллоҳ баъ-
зиларни беҳад устун этганлиги учун ҳам тасаввуф аҳли ило-

ҳий илҳомдан туғилган маърифат — илми ладуний завқи билан нафас олганлар. Оллоҳ ҳикмати кўнгил соҳиблари томонидан англашиларкан, дил ҳикмат йўли ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тасаввуф адабиётида муршиди комилнинг кўнгил кўпинча “ҳикмат бешиги”га ўхшатилади. Аҳмад Яссавий ҳикматларида “илми ботин”, “илми ҳунар”, “оби ҳайвон” иборалари ҳам илми ладун, аниқроғи, сўфийликка муқобил мазмунни акс эттиради.

Аҳмад Яссавий бир тўртликда:

Саккизимда саккиз ёндин йўл очилди,
Ҳикмат айт деб бошларимга нур сочилди, —

дейди. Демак, Яссавийда ҳикмат айтиш истаги илоҳий-руҳий эҳтиёж сифатида жуда ёшлигидаёқ пайдо бўлган дейиш мумкин. Лекин у бошқа бир ўринда:

Ўттиз тўртда олим бўлиб, доно бўлдим,
Ҳикмат айт деб субҳон айди, гўё бўлдим,

дейдики, унинг “ичи-тоши ҳақ нурига” тўлган айни ўша вақтларда илоҳий маъно ва туйғулар ҳикматига айланганлиги эҳтимолдан йироқ эмас.

Сиртдан қаралганда, Яссавий ҳикматларининг тил ва ифодаси сингари маънолари ҳам содда ва осон англашиларлидек кўринади. Аммо зоҳирий мазмун пардаси билан ёпилган улардаги ботиний — асосий маъноларни тўлиғ англаш, тимсол ва ташбихларнинг мундарижасини тўғри белгилаш анча мушкулдирки, бу нарса “Девони ҳикмат”даги дастлабки тўртликни ўқишданоқ сезилади:

Бисмиллоҳ деб баён айлай ҳикмат айтиб,
Толибларга дурри гуҳар сочдим мано.
Риёзатни қаттиқ тортиб қонлар ютиб,
Мен дафтари соний сўзин очдим мано...

Мусулмончилик эътиқоди ва одоби бўйича “Бисмиллоҳ” ҳар хайрнинг боши. Аҳли илм бу муборак калимани ислом нишони билгани каби, бутун мавжудотнинг “лисони ҳолила вирди забонидир”, дея эътироф этишган.

“Бисмиллоҳ”да туганмас бир қувват, доимий бир баракат борлигини ориф зотлар, жумладан, Аҳмад Яссавий ҳам теран идрок этган. Дин ва тасаввуф вакиллари ўртасида “Бошда

“Бисмиллоҳ” зикрдир, охирида “Алҳамдулиллоҳ” шукрдир, Аҳад, Самаднинг мўъжизаси қудрати ва ҳидояти раҳмати туфайли ато этилган неъматларни тушунмоқ фикрдир”, — деган ақида бор. Яссавийнинг “Бисмиллоҳ”ида “зикр”, “шукр”, “фикр”га йўл очгандир.

Тасаввуф аҳли уч табақага ажратилган. Биринчиси — мурид. Мурид бўлмоқ — бу тариқатнинг иккинчи мақоми. Мурид уч турлидир: 1. Мутлақ мурид. 2. Мажозий мурид. 3. Муртад мурид. Мутлақ мурид ҳар қандай ҳол ва вазиятда ҳам шайхидан ҳеч қанақа далил ва исбот талаб этмайди ва унга тўла бўйсунди. Зоҳирда шайхи истагандай кўриниб, ботинда ўзи истаган кишига айланиши — бу мажозий муридлик. Муртад мурид шайхнинг маълум бир ҳолини кўргани замон ундан юз бурувчидир.

Аҳмад Яссавий “Толибларга дурри гуҳар сочдим мано” деганида, албатта, биринчи табақага мансуб аҳли сулукни эътиборга олган.

Тасаввуфда “илму ҳунар” қиймат эътибори билан кўпинча “гавҳар”га қиёсланади. “Миръоти ушшоқ”да гуҳар — солиқни сўз инжусига молик айлайдиган маънийи ҳақиқий, деб шарҳланган. Умуман “гавҳар” дин ва тасаввуфда жуда чуқур мазмунга эга бир тимсолдирки, бу жиҳатдан “Маноқиб Хожа Кабул-ахбор” рисоласидаги бир ҳикоят диққатга моликдир. Нақл этилишича, Муҳаммад алайҳиссалом меърожга кўтарилиш кечаси, Жаброилдан “Эй биродар Жаброил, Худои таоло барча ашёддан аввал нимани яратган эди?” — деб сўраганда, у: “Раббул иззат дастлаб гавҳарни яратганди. Қудрат назари ила ул гавҳарга нигоҳ ташлагач, гавҳар сув бўлиб, мавж ура бошлади. Ва етти қат осмон пайдо бўлди... Шундан сўнг Оллоҳ яна ўша гавҳарга боқди. Етти қат ер бунёд бўлди”, — деган экан.

Аҳмад Яссавий “Риёзатни қаттиқ тортиб қонлар ютишни” “Толибларга дурри гуҳар” сочиши билан бирга, “дафтари соний” сўзин очишга ҳам нисбат берган.

Дафтари соний — иккинчи дафтар демек. Ҳикматларида бу ибора бир неча марта тилга олинган. Хўш, “дафтари соний”нинг замиридаги ҳақиқат нима? У нимага ишора қилади?

Маълумки, Яссавийга эргашиб ҳикмат айтган шоирларнинг сафи анча кенг бўлиб, уларнинг асарлари шакл, маъно, ифода жиҳатидан Яссавий ҳикматларидан унча фарқ қилмаган.

М.Ф. Купрулизода “дафтари соний” — тилга олинган ўша шоирлардан бирортасиники бўлиб, “Девони ҳикмат”га кiritилган деган тахминни илгари сурган. Унингча, Яссавий издошлари ўзларининг ҳикмат тўпламларини “иккинчи дафтар”, деб ҳисоблаганлар. Яссавийнинг “То тириксан ишқ дафтари адо бўлмас” сатрига асосланиб, Камол Эрарслон шундай изоҳ беради: “Бу мисрадан “Девони ҳикмат”нинг илоҳий ишқни ифода ва талқин этган бир дафтар эканлиги маълум бўлур. Диний-гасаввуфий ҳикматлардан иборат бўлган “Девони ҳикмат”да илоҳий ишққа кенг ўрин берилганлиги ҳам ушбу давронинг тўғрилигини тасдиқлайди”.

Унда биринчи дафтар нима? Камол Эрарслонга кўра, биринчи дафтар — “Лавҳи маҳфуз”дир. У “Девони ҳикмат”ни “Лавҳи маҳфуз” — “Азал дафтари” ёки “Дафтари аъмол” — “Амаллар дафтари”дан кейинги “иккинчи дафтар” сифатида қабул қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. Имом Ғаззолийнинг ёзишича, “Қалбда оламнинг ҳақиқат ва сувратининг ҳосил бўлиши, баъзан туйғулардан, баъзан эса лавҳи маҳфуздан юзага чикур... Шу нуқтаи назардан қалб ила лавҳи маҳфуз орасидаги парда кўтарилгани замон, лавҳи маҳфуздаги ашё равшанлашур ва лавҳи маҳфуздан қалбга қараб илм тўғри оқмоққа бошлар. Шундай қилиб, туйғуларнинг ботиний оламлардан илмларни иқтибол этмоққа эҳтиёжи қолмас ва бундай бир қалб қаттиқ ернинг қаъридан қайнаб чиққан булоққа ўхшар”.

Демак, Яссавий “Дафтари соний сўзин очдим мано”, деганида лавҳи маҳфуздан қалбга оқиб кирган илоҳий илмдан туғилган ҳақиқатлар ифодасини ҳам назарда тутган бўлиши мумкин. “Девони ҳикмат” асосан тасаввуф ҳақиқатларидан баҳс этгани учун “иккинчи дафтар”дан мурод эҳтимол “илми ҳол” ёки тариқат илми бўлгандир. Эҳтимол, иккинчи “дафтар”дан олдин “Девони ҳикмат”нинг биринчи “дафтари” юзага келгандир. Лекин булар хусусида фақат тахмин қилиш мумкин. Қатъий ҳукм чиқаришга эса ҳозирча мустаҳкам асос йўқ.

Аҳмад Яссавийнинг мафкураси туркий-исломий мафкура. Буни унинг қуйидаги сатрларидан ҳам англаш мумкин:

Хушламайду олимлар бизни айгон
Орифлардан эшитсанг, очар кунгил
Оят, ҳадис маъноси турки бўлса мувофиқ,
Маъносига етганлар ерга қўяр бирки

Шу жиҳатдан Яссавий ҳикматлари ҳақида баҳс юритганда, улар маъно ва моҳият эътибори билан Куръони Карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига ниҳоятда чуқур боғлиқ эканлигига алоҳида аҳамият бермоқ зарур. Саҳл ат-Тустарийнинг айтишича, “Оллоҳни севишнинг аломати, Куръонни севмак. Куръонни севишнинг аломати, пайғамбарни севмак, пайғамбарни севишнинг аломати эса, унинг суннатига муносиб бўлмоқдир”. Мана шунинг учун тасаввуф аҳли, инсон ўзини Куръон ила тарбия топтирмоғи ва синовдан ўткармоғи, Оллоҳ ишқини Куръон ишқи билан узвий алоқадорликда камол топтириш лозимлигини ёқлаганлар.

Яссавий учун Куръондаги ҳар бир сўз ва ҳар бир тушунча — бу “Ҳақ фармони”. У ҳам зоҳиран, ҳам ботинан шу фармонларга тўла таслим бўлмоқ ва шу фармонлар бўйича амал қилмоқни инсон зиммасидаги энг олий вазифа ва бурч, деб ҳисоблайди.

Зеро, унинг:

Саҳарларда Куръон ўқиб сано қилсам,
Ҳазратига қўл кўтариб дуо қилсам.
Зори қилиб, бу жонимни фидо қилсам,
Саҳарларда қўпуб тоат қилгум келур, —

дейиши ҳам юзаки бир истак бўлмагандир.

Тасаввуфда тафаккурнинг энг муҳташам, энг завқли ва энг ҳосилдор майдони илм ва маърифатдир. Яссавий таъкидлаганидек:

Маърифатни минбарига минмагунча,
Шариатни ишларини билса бўлмас.

Маърифатнинг минбарини эгаллаш эса осон иш эмас. Акс ҳолда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари, “тавҳид сиррига етса бўлур. Аммо маърифат сиррига етмак душвордир”, — демаган бўлурди. Ҳақиқатда ҳам тавҳид маърифатнинг юқори, аммо битта “тармоғи”дир. Ҳожи Бектоши Валининг образли ифодаси бўйича, “Маърифат шундай бир улкан Дарахтдурки, унинг боши — тавҳид, танаси — имон, япроқлари — ислом, туби — яқинлик, илдизи — таваккул, бутуқлари — наҳйи мункар, суви — рижо ва хавф, меваси — илм, тупроғи — комил инсоннинг кўнглидир. Боши аршдан ҳам баланд бу Дарахтнинг беш навдасидан бири — шавқ,

иккинчиси — муҳаббат, учинчиси — иноят, тўртинчиси — иродат, бешинчиси — эса қурбиятдир”.

Демак, маърифат соҳиби бўлмоқ учун ана шунча ҳақиқат ва фазилатларнинг соҳиби бўлмоқ, маърифат сиррига етмоқ учун ана шунча ҳақиқат ва хусусиятларнинг асроридан огоҳ бўлмоқ лозим. Маърифат инсон онги ёки кўнглига ташқаридан олиб кириладиган, яъни зоҳирий бир неъмат ёки қудрат эмас, балки инсоннинг илоҳий мавжудлигидан юзага келадиган фикрий ва руҳий қудратдир. Маърифат — энг аввало, қалб мужоҳадаси ва ўзни англамоқ демак.

Тасаввуф таълимоти, маълум бир маънода, нубувват таълимоти ва маърифатга содиқликдир. Шу жиҳатдан Жунайд Бағдодийнинг тасаввуфнинг асосларини Ҳазрат Иброҳимнинг **саховати**, Исмоилнинг **таслимияти**, Айюб алайҳиссаломнинг **сабри**, Зикриё пайғамбарнинг **сукути**, Ҳазрати Яҳёнинг **ғариблиги**, Исо руҳуллоҳнинг **тарки** ва Муҳаммад Мустафонинг **факр** маслаги ташкил қилади, деган фикрини қувватлаш мумкин. Айниқса, “Девони ҳикмат”да номлари қайд этилган шу пайғамбарлар ҳақидаги фикрлар билан танишган киши Жунайд Бағдодийнинг ҳукмини тўла маъқуллаши шубҳасиздир. Масалан, бир ҳикматдаги:

Зикриётек бу бошимга арра қўйсам,
Айюбтек бу танимга қуртни қўйсам,

деган гап тўғридан-тўғри Ҳазрати Зикриёнинг кофирлар вужудига арра тортганда ҳам сукут этиши ва Айюб пайғамбарнинг сабрига ишоратдир. Ёки:

Аллоҳ дебон ўтқа кирди Халилуллоҳ,
Ўшал ўтни бўстон қилди, кўрунг, Аллоҳ, —

талмеҳи Иброҳим алайҳиссаломнинг саховатини таъкидлайди.

Фазилат ва даража эътибори билан пайғамбарлар ўртасида фарқлар бўлганлигини Куръондаги мана бу сўзлардан ҳам билиб олиш мумкин: “Ўша пайғамбарларнинг айримларини айримларидан афзал қилдик. Уларнинг ораларида Оллоҳ (бевосита) сўзлаган зотлар бор. Ва (уларнинг айримлари)ни (Оллоҳ) юксак даражаларга кўтарди” (Бақара; 253).

“Пайғамбарларнинг энг устунни, — дейди Имом Ғаззолий, — пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафодирлар. Чунки Оллоҳ таоло, унинг билан динни камолга ва пайғамбарлар-

ни охирга етказган”. Имом Ғаззолийнинг таъкидлашига кўра, пайғамбаримизнинг бошқа пайғамбарлардан устунлигининг бир ҳикмати, унинг “дин ва дунё ишларини ўз қўлида бирлаштиргани эди. Оллоҳу таоло унинг ила инсонларни ҳам дин, ҳам дунёларидаги салоҳларини камолга эриштирмишдир. Ундан бошқа ҳеч бир пайғамбарга ҳар икки вазифа бирданига берилган эмас”.

Муҳаммад пайғамбар таълимотининг мусулмон маданияти, адабиёти ва фанининг қуёшига айланишининг бош сабабларидан бири ҳам ана шунда. Расулиллоҳ учун диннинг камоли, энг аввало, ахлоқнинг камоли эди. Бир киши пайғамбардан яхши ахлоқ хусусида сўраганда, унга жавоб тарзида қуйидаги оятни ўқиган эканлар: “(Эй Муҳаммад) марҳаматли (кечиримли) бўлинг! Яхшилиқни амр этиб, жоҳиллардан юз буринг!” (Аъроф; 199). Бир зот Расулиллоҳнинг ёнига келиб: “Эй Оллоҳнинг Расули! Дин нимадир?” — дея сўраганда, пайғамбар: “Дин гўзал ахлоқдир”, — деб жавоб берибди. Ўша одам пайғамбарнинг ўнг ёнига ўтиб, яна “Эй Расули Оллоҳ! Дин нимадир?” — деб сўрабди. Пайғамбар эса: “Дин гўзал ахлоқдир”, — дебди. Сўнг ҳалиги кимса пайғамбарнинг орқасига ўтиб, “Эй Оллоҳнинг Расули! Дин недур?” — деган экан, пайғамбар: “Англамасмисан, дин газабланмасликдир”, — деган экан.

Аҳмад Яссавийнинг:

Икки олам шоҳи турур бир яхши хулқ,
Хулқларидин ҳақ Мустафо бўлди улўғ.

дейиши оддий эътироф эмасди. Яссавий тариқатда ҳам, тасаввуфий маъно ва ҳолатлар акс эттирилган “Девони ҳикмат”ида ҳам пайғамбарнинг диний-ахлоқий қарашлари ва тушунчаларига асосланган эди. Шунинг учун ҳикматларда “Расулиллоҳ сўзин айтдим кони гавҳар”; “Аё дўстлар, Мустафодин баён айлай...”; “Ариғ Расул айтконлари эмди етти”; “Ғарибларга раҳм қилмоқ Расул иши...” “Уммат учун расул дойим қайғу еди”; “Ғурбат тегди Мустафодек эранларга” сингари изоҳ ва таъкид характеридаги мисраларга тез-тез дуч келинади. Умуман, “ўн саккиз минг оламга сарвар” бўлмиш Муҳаммад Мустафо Яссавий учун фақат шариатда эмас, Тариқат, Маърифат ва Ҳақиқатда ҳам раҳнамо ва раҳбар бўлгандир. Ҳатто хилват борасида ҳам Яссавий пайғамбардан ибрат олган эди.

Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр” даги “Эй дарвиш, билгилки, Хожа Аҳмад Яссавийнинг хирқати ва ривожи Расули

Акрам саллаллоху алайҳи ва аъло олиҳи васаллам, хирқаи меърожиндан ва хосияти меърожи хурмои лағифларидан эрур”, деган сўзлари ҳам ушбу фикрни тўла тасдиқлайди.

“ИШҚ БОЗОРИ УЛУФ БОЗОР...”

Инсон бу фоний дунёга дўстлик ва муҳаббат учун келади. Инсон дўстлик ва муҳаббатнинг маъно-моҳиятини англамас, ҳеч бир нарсанинг сир ва ҳақиқатини тўғри тушуна олмайди. Ва жаҳлга қул бўлиб, гафлатга ён бериб, дўстликни ҳам, муҳаббатни ҳам инкор айлаши мумкин. Тарихда бундай воқеалар жуда кўп бўлган. Хусусан, инсоннинг Оллоҳга дўстлиги ва муҳаббатини инкор қилганлиги учун Жаъд бин Дирҳамга ўхшаш кимсалар энг оғир жазога маҳкум этилганлар.

Ишқ калимаси Қуръони Каримда учрамаслиги учун илк зоҳидлар бу сўзни қўлламаздан кўпроқ, муҳаббат сўзини ишлатганлар.

Ишқ сўзини бир тасаввуфий истилоҳ ўлароқ биринчи бора Абу Ҳусайн Нурий қўлаган экан. Оллоҳ ишқи хусусида кенг тўхталган илк сўфий Робиятуъл Адавиядир. Аммо бу мавзунинг тасаввуф ва тасаввуф адабиётидан кенг ўрин ишғол этиши ҳам осон кечмаган. Ва ишқ тушунчасини ёқлаган буюк зотлар доимий равишда у ёки бу тарзда қаршиликка учраганлар. Мана алоҳида эътиборга молик бир мисол: Бағдодда Фулом Халил номли фитнакор бир кимса яшар экан. У тиштирноғи билан тасаввуф аҳлига қарши бўлиб, улар тўғрисида оддий халқ орасида иғво ва фасод гапларни тарқатиш билан қаноатланмасдан, ҳукумат одамлари, биринчи галда Бағдод халифасининг кўнглида сўфий ва мутасаввифларга нисбатан ғазаб қўзғашга ҳам эришган. Натижада, фақат ўз замонасининг эмас, балки барча замонларнинг фахри мавқеига етишган буюк ақл соҳиби ва “Товус ул-уламо” унвони ила шарафланмиш Жунайд Бағдодийдек зот ҳам кофирлик ва зиндиқликда айбланган. Жунайд эса азбаройи фикҳ илмини жуда чуқур билганлигидан ўзини ўлимдан омон сақлай олган. Ушанда кўп мутасаввифлар илоҳий ишқдан баҳс юритганликлари учун таъқибга учраб, ҳар турли жазога маҳкум этилганлар. Чунки айрим дин арбоблари ҳам илоҳий ишқ тушунчасини умуман инкор қилишган.

Фулом Халилга кўра, “севги фақат маҳлуқотга хос бир сифат эрур, яратувчига хос сифат эмас. Шу боис ҳеч кимса-

нинг “Ман Оллоҳга ошиқман, Оллоҳ манга ошиқ”, дейишига ҳаққи йўқ”.

Абу Абдуллоҳ Ҳафиф Шерозий эса очиқ-ойдин қилиб, “Оллоҳга ишқ калимасини изофа этишни тарк этмоқ эътиқод қилганимиз ишлардандир”, — дейди. Унингча, ишқдаги ҳатто энг кичик бир нарса ҳам биъдат ва далолатдир. Қушайрий бошқа бир шайхнинг мана бу фикрларига диққатни қаратган: “Ишқ севгида чегарадан ўтмоқдир. Ҳақ Субҳонаҳу ишқ-ла васфланмас, чунки У ҳаддан ошиш сифатига эга эмас. Бас шундай экан, кул Оллоҳ севгисида ҳаддан ошди, дейиши мумкинмас... Хуллас, Оллоҳ ишқдан беридир, на Ҳақнинг кули учун, на кулнинг Ҳақ учун ишқ сифатини беришга ҳаққи йўқдир”.

Тасаввуф аҳли албатта бундай эътирозларни қабул қилмаганлар ва ишқнинг моҳияти, ҳақиқати ва қудратини кенг миқёсларда исботлашга эришганлар. Уларга кўра, биринчидан, ишқ бўлмаса эди, инсондаги барча фазилатлар яширин қолиб ошкор бўлмасди. Ишқ одам ва олам сирларининг шаффоф кўзгусидир. Инсон қаердан келди, қандай яшади ва қаёнга кетади? Бу саволга тўғри жавоб топишнинг энг холис йўли ишқдир. Тўғри, Нажмиддин Кубро Ҳазратлари айтганларидек, “Ишқ инсоннинг юрак-бағрини ёндиргувчи бир оташдир. У ақлни шоширтирар, кўзни кўр, қулоқни кар айлар. Аммо у энг улкан кўрқувларни ҳам кичрайтирар. Бутун диққатни маъшуқага жалб этар...”. Шу сабабдан инсон оламда Унинг гўзаллигини кўрар ва шу гўзалликни севар. Олам эса, Оллоҳнинг гўзаллигидир. Агар Оллоҳни ким айни шу нуқтаи назар билан севса, оламни Оллоҳ севгиси билан севган бўлур.

Тасаввуфий маслақда ишқ-севгининг энг охирги даражаси ва мукамал кўриниши. Ишқ мақомига кўтарилгунга қадар ошиқ яна етти даражада қалб ва руҳини камолга эриштириши керак.

Аҳмад Яссавийнинг тарихий хизматларидан бири шундаки, у туркий тасаввуф адабиётида биринчи бўлиб ишқнинг маъно-моҳияти, сири ва инсон қисматидаги оламшумул аҳамиятини ҳар томонлама чуқур ва ёлқинли оҳангларда талқин қилиб берди. Бу — ҳали ишқни тан олмайдиган ва ишққа қарши турган кишилар мавжуд замонлар учун ўзига хос жасорат эди. Аҳмад Яссавий намуна қилиб кўрсатган ошиқ, аввало, руҳи ва кўнгли “бўйи Худо” билан тўлган дард ва ҳаракат кишиси. Унинг учун дарддан маҳрум одам одам саналмаганидек, ишқсизлар ҳам бамисоли ҳайвондир:

Дардсиз одам одам эмас, муни англанд,
Ишқсиз одам ҳайвон жинси, муни тингланд.

Ишқ фақат дард ва қувонч, изтироб ва умид, садоқат ва фидойилик эмас, балки доимий бир маънавий-руҳий ҳаракат ҳамдир. Ана шу ҳаракатдан наинки одам, олам ҳам ўзгариб, янгиланиб боради. Шунга кўра ошиқ дунёга бошқача қарайди ва дунёни бутунлай бошқача идрок этади.

Мутасаввифларнинг “ҳалқин жадид” (янгидан яратилиш) деган бир назарий тушунчалари бор. Унинг асоси шундай: борлиқ ҳар лаҳза янгиланиб, ўзгариб боради. Ҳар он янги бир яратилиш юзага келади. Ана шу янгиланиш борлиқнинг тамали ҳисобланади. Бу янгиланиш ҳаракатининг асоси эса, бир бор бўлиш — бақо ва бир йўқ бўлиш — фанодан иборат. Зеро, доимий тарзда ва силсилавий ўлароқ борлиқ бир онда бир бор бўлиш ва йўқ бўлишни бошдан кечирар. Бу лаҳзалик бор бўлиш ва йўқ бўлиш шаклидаги ҳаракат, айна замонда борлиққа янгилик олиб келади. Коинотда ҳеч қанақа такрор йўқ. Яъни бир бор бўлиш бошқа бирининг такрори эмас. Йўқолиш (фано) они шу қадар қисқаки, унинг тугаши билан дарҳол бошқаси унинг ўрнини эгаллар. Ана шунинг учун оддий инсонлар ушбу жараёни унча фарқлай олмайдилар. Бу ҳақда Мавлоно Румий “Маснавий”нинг илк жилдида “Ҳар он олам янгиланмоқда, Ва биз турғун қолганлигимиз учун унинг ўзгаришини илғай олмаймиз”, дейди. Мутасаввифлар борлиқнинг ҳар он ўлиб янгидан тирилишини ва ҳар тирилишнинг янги бир борлиқ ўлароқ юзага чиқишини илоҳий ишқ нури билан боғлаганлар. Чунончи, Оллоҳ ҳар тажалли этишида борлиқни янгилар, янги-янги борлиқлар майдонга келтирар. Бизнинг кўриб, кўникканимиз эски борлиқлар ҳам аслида тинимсиз равишда янгиланишга маҳкумдир. Бу жараёнга “Тажаллий” номи ҳам берилган. Аҳмад Яссавий “Тажаллийнинг мақомидир улуғ мақом”, деганда “ошиқ қуллар”нинг басират кўзи билан борлиқни доимий янгиланиш ва ўзгаришда кўришларини назарда тутган. Умуман, борлиқни асл ҳолида, яъни барча ўзгариш, янгиланишлар билан кўриш ҳам, Ҳақни таниш ҳам, комиллик мартабаларига соҳиб бўлиш ҳам Яссавийнинг қатъий қарорига кўра ишқ ва ишқ шарофати туфайли воқе бўлур:

Ишққа қадам қўйғонлар Ҳақ дийдорин кўрарлар,
Мусо сифат маҳшарда Ҳақдин савол сўрарлар.

Ишқ бозори — улуғ бозор. Бироқ унда “савдо ҳаром”. Чин ошиқлар учун маъшуқа васлидан бошқа ҳамма-ҳаммаси ўткинчидир. Ёлғиз ишқ инсонга илоҳий хуррият эшикларини очиб, уни моддий ва нафсоний дунё тобелигидан халос айлай олур:

Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендин ўзга гавго ҳаром.
Ишқ йўлига кирганларга дунё ҳаром,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилгил, Парвардигор.

Нақл этилишича, буюк маломатий Ҳамдун Қассор илмда юқори бир даражага эришгач, Нишопурнинг имомлари ва улуғлар келиб унга: “Сўзларинг кўнгулларга бориб етиши ва фойда етказиши учун минбарга чиқиб халққа насиҳат айлашинг керак”, — дейишибди. “Бунга ҳожат йўқдир”, — дебди Қассор. “Нечун?” У жавоб берибди: “Чунки менинг кўнглим дунё ва дунё мавқеига боғлиқдир. Шунинг учун сўзимдан фойда бўлмас ва кўнгулларга таъсир ўтказмас...”. “Жавоҳир ул-аброр”да Аҳмад Яссавийнинг тўрт турли кишилардан йироқ бўлиши хусусидаги фикрлари келтирилганки, булардан бири дунёпараст ва аҳли ҳаводир.

Яссавий барча хатоларнинг боши ва давоми дунё севгиси, яъни дунёпарастликда деб билади. Ва инсоннинг олий камолоти тўғрисидаги хулосасини шундай ифодалайди:

Дунёпараст ножинслардан бўйин товла,
Бўйин товлаб дарё бўлиб тошдим мано.

Яссавий ҳикматларининг қалбга чуқур таъсир ўтказиш сирларидан бири ҳам ана шунда. Улар Кўнгул аталмиш ишқ дарёсининг энг покиза дур ва гавҳарларидир.

ЯССАВИЙ ВА МАЛОМАТИЙ МАСЛАҒИ

Кунлардан бир кун субҳидамда ҳинд пайгамбари Будда бир қишлоққа келибди. Буни эшитган бир одам унинг ёнига келиб, “Мен қудрати олийга ишонадиган бандаман. Аммо марҳамат қилиб менга айтгил: “Худо борми, йўқми?” — дебди. Бу гапни эшитган Будда қатъий оҳангда, “Сен қанақа бўлмагур хаёлларни кўтариб юрибсан. Ҳеч қанақа Худо йўқ”, — дея жавоб қайтарибди. Буддадан бундай гапни эшит-

ган ҳалиги кимсанинг кўнгли ларзага келиб, ишончи парчаланиб кетибди.

Шу куни тушга яқин бошқа биров келиб Буддадан сўрабди: “Мен даҳрийман. Худога ишонмайман. Аммо сенинг фикрингни билмоқчиман, айтгил “Худо борми?” “Албатта Худо бор. Худодан бошқа ҳеч қанақа қудратли куч йўқдир”, — дебди Будда. Ниҳоят, кечки пайт яна бир киши унга мурожаат қилибди: “Мен диндор ҳам, даҳрий ҳам эмасман. Мен агностикман. Менга анигини айтгил: Худо борми, йўқми?” Бу гал Будда ҳеч нима демасдан сукут сақлабди. Лекин бу сукутнинг таъсири сўздан ҳам ортиқроқ бўлибди. Ушбу савол-жавобларни эшитган Будданинг муриди ва доимий мусоҳиби Ананднинг ҳаяжони эса ҳамманикидан ортибди. Ва устозига дебди: “Ухлаш олдидан менинг бир саволимга жавоб берсангиз. Ахир Сиз менинг хотиржамлигимни барбод этдингиз. Бир-бирига зид ва мутлақо қовушмайдиган жавобларингиз билан нима демоқчи бўлдингиз?” “У гаплар, — дебди Будда, — Сен эшитадиган гаплар эмасди. Нега эшитдинг! Ким савол берган бўлса, мен айнан ўша одамга жавоб қайтардим. Агар ўша гаплар дилингга қадалиб ўтган бўлса — бу яхши. Мана, Сенга жавобим”.

Албатта, ҳолат яратиш усул ва йўллари ҳамма динларда бир хил бўлмаган. Лекин инсоннинг ҳолини ўзгартирмасдан, ҳар кимнинг фикр-савиясини инobatта олиб, энг аввало, ҳолат яратмасдан одам фарзандини Оллоҳга тўла-тўқис таслим айлаш мушкуллиги деярли барча динларда назардан соқит этилмаган.

Ҳолат яратиш, ҳол ва ҳолат таъсири орқали кўзланган натижага эришиш хусусан маломат аҳлининг энг севган усуллари билан бўлган. Бунда улар нафс ва нафсдан юзага келган ҳолатлардан баҳс юритишдан чарчашмаган.

Турк олими Аҳмад Яшар Учоқ Яссавийнинг илк устози Арслон бобнинг маломатий бўлганлигини ёзади. Агар бу фикр ҳақиқат бўлса, Яссавий ёшлигидаёқ маломатийлик сирларидан яхши хабар топгани ва маломатийликка қизиқиш пайдо қилганлигига шубҳа қолмайди. Яссавийнинг маломатийлик билан муносабатини билиш ва “Девони ҳикмат”даги қатор ҳикматларнинг маъно-моҳиятини тўғри англаш учун, оз бўлса-да, маломатийлик ҳақида тасаввурга эга бўлиш зарур.

Тарихдан маълумки, зоҳидлик — дунёпарастлик ва ақидапарастликка, тасаввуф — зоҳидлик ва охиратпарастликка, маломатийлик эса маълум маъноларда тасаввуфга қарши бир тушунча ёхуд маслак оқими ўлароқ майдонга келган. Ҳатто

айрим олимлар маломатийликни “тариқат эмас, балки “бир аксил-амал”, яъни тасаввуф ва тариқатларга қисман мухолифдаги фикр ва тажриба ҳаракати деб ҳам таърифлашган. Аслида зуҳдни — исломдан, тасаввуфни зоҳидликдан ажратиб қараш мумкин бўлмаганидек, маломатийликни ҳам тасаввудан айри ҳолда тасаввур айлаш тўғри эмасдир. Маломат аҳлининг сўфийликдаги айрим шаклий ва моддий унсурлар, одат ва талабларга салбий муносабатда бўлишига қарамасдан, маломатийликнинг юзага чиқиши, энг аввало, тасаввуф билан боғлиқ. Мана шунинг учун ҳам машҳур руҳшунос Абу Ҳусайн Нурий мутасаввифларнинг барчаси ўн икки фирқага ажралиши, уларни иккитаси мардуд ва ботил, қолган ўнтаси мақбул эканлиги ҳақида гапириб, Ҳамдун Қассар асос солган маломатийликни “мақбул ва муътабар” тариқатлар қаторида иккинчи тилга олади. Масаланинг бошқа бир жуда муҳим томони ҳам бор.

Ислом оламидаги ўнга яқин тариқат ва тариқат тармоқлари маломатийликдан қувват олиб ёки унинг таъсирида бунёд этилгандир. Нажмиддин Кубро асос солган кубравийлик ана шулардан бири эди. Алишер Навоий мансуб бўлган нақшбандийлик тариқатида зикри хуфия усулининг танлаиши бевосита маломатийлик билан боғлиқлиги илмда аллақачон қайд этиб ўтилган.

“Маломат” арабча сўз бўлиб, қийнаш, қийнамоқ мазмунидаги “лавм” ўзагидан пайдо бўлган калимадир. Маломатийлик маслаги эса, асосан нафсни қийнаш, ўз нафсига ранж етказиш, бошқаларнинг таъна-маломатларини қувонч-ла қаршилаш маъноларини акс эттиради.

Сочи соқол хўб оқарди кўнглум қаро,
Рўзи маҳшар раҳм этмасанг ҳолим табоҳ.
Сенга аён амалсизман, кўпдир гуноҳ,
Жумла малак ёзуқларим билди, дўстлар.

Яссавийнинг ушбу ҳикматидаги сўзлар чинакам маломатийга хос бир эътирофдир. Нафсни назорат айлаш, нафсга қарши кураш туйғуси Яссавийнинг деярли ҳар бир тўртлигида сезилиб туради. Аммо у нафсдан голиблик ҳақида эмас, мағлубликдан сўзлайди:

Нафсим мани йўлдин уруб хор айлади,
Термултириб халққа мани зор айлади...

Хўш, бундай очиқлик ва ошкораликнинг сири нимада?

Маломатий, улуғликдан, даъводан, ўзини кўз-кўз қилишлардан, халқнинг олқиши ва эҳтиромини қозониш тарзидан кечган, каромат иддаосидан йироқ, бошқаларни ўзидан устун кўрган, халқдан ҳеч бир тарзда ажралмаган, зикрга, важда берилиб бақариб-чақариш ила ўзини кўрсатишга интилмаган, ҳалол меҳнат ила топгани билан кун ўтказган, ботинан Ҳақ ила, зоҳиран халқ ила бўлган кишидир. (А. Гулпинарли, Туркияда мазҳаблар ва тариқатлар, 246—248-бетлар.)

Сухравардийнинг эътирофи бўйича, “ҳақиқий маломатий томирларида ихлос завқи жўшган, том маъноси ила сидқ ва садоқатга эришган бир кишидир”. Лекин маломатий нечоғлик сидқ ва ихлос юксаклигига етишмасин, у ўзининг яхши ҳоли ва сифатларини қатъиян халқдан яширган. “Маломатийнинг ҳолини бошқалардан яширин тутиши икки шаклда бўлур, — дейди Сухравардий. — Биринчиси, амал ва ҳолида ихлос ва садоқатини барқарор этишга гайрати, иккинчиси эса ўзига хос қизганчиқлик ила ҳолини бошқалардан пинҳон сақлашга иштиёқдир”.

Халқнинг қийнаши, бошқалар тилидан бошларига таъна-маломат тошларининг ёғиши маломатийларнинг орзусига айланган. “Бошқалар халқ наздида мақбул бўлишдан нақадар хушлансалар, маломатийлар, бунинг акси ўлароқ, халқнинг мардуди бўлишдан шу қадар севинмишлар (“Кашфуъл маҳжуб”, 145-бет.)

Ана шу учун ҳам Яссавий:

Борон сифат маломатни ўқи тегди,

Пайкон олиб юрак-бағрим тешидим мано, —

дейди.

Хужвирийнинг таснифи бўйича, маломатнинг уч шакли бордир: 1. Истиқоматда бўлмоқ, 2. Қасд. 3. Тарк.

“Истиқоматда бўлмоқ”ни Хужвирий шундай шарҳлайди: “...маломат йўлига кирган, мунофиқлик, иккиюзламачилик, хушомад офатидан ўзини халос этган ва риёдан сақлаган шахслар, халқнинг қийноқларидан кўрқмаслар, ҳар ҳол ва шарт ичида Ҳақ йўлидан юрурлар, халқнинг уларга берган ном, унвон ва лақаблари не бўлса бўлсин, улар учун мутлақо аҳамиятсиздир” (Ўша асар, 146-бет.)

Маломатийлар қилган ишлари, эришган ютуқларига эмас, бурчга ва ўз бурчларининг ниҳоятда оғирлигига аҳамият берганлар. Шунинг учун ўзининг қилган ишига, ҳолига диққат-

ни тортган кимсани гофил ва амалга оширган ишларидан қувонган ёки мамнуният сезганларни риёкор ҳисоблаганлар. Сулабийнинг “Рисолаи маломия”сида маломатийларнинг фикр-қарашлари, ўзларига хос хусусият ва амалий ҳаракатлари атрофлича талқин этилиб берилган. Шу рисоладаги сўз ва ҳукмларга асосланиб айтиладиган бўлса, маломатийлар учун энг муҳим, энг аҳамиятли нарса бу — қалб ва Вақт. Ўзларидан бир талаблари, “инсонларнинг қусур ва камчиликларини кўриш машғулиятига барҳам бериб, нафснинг иллат ва қабоҳатларини йўқотиш билан шуғулланиш”.

Султон ул-орифин Ҳазратлари бу жабҳада катта натижаларга эриша олганликлари учун ҳам:

Маломатни бошга олиб жонин берган,
Ошиқлари ўлмас бурун ўлар эмиш,

демишлар.

Яссавийнинг ҳикматларини ўқиш осон. Бироқ уларнинг асл мазмун-моҳиятини англаш ва тўғри талқин қилиш қийин. “Ўлмас бурун ўлиш” — бу нима дегани? Бугунги шеърхон уни қандай қабул қилади? Умуман, қабул эта оладими? Агар масаланинг илдизи инобатга олинмаса, албатта, ҳеч натижа бўлмайди.

Тасаввуф маслагининг шаклланиши ва кенг тараққий топишида Муҳаммад пайғамбарнинг бир қанча ҳадислари ниҳояда муҳим аҳамият касб этган. Сўфийлик тушунчасининг тамалини ташкил этган “Муту қабла ан тамуту”, яъни “Ўлмасдан бурун ўлинг” — ана ўша ҳадислардан бири. Сўфий, ориф, эран, абдал — ҳуллас Ҳақ ошиқлари учун бу ҳадис ахлоқий бир дастур ва амалий ҳаёт низомига айлангандир. Шу боис Аҳмад Яссавийнинг айрим ҳикматлари шу ҳадиснинг шеърий “тафсири” ўлароқ яратилган бўлса, баъзи ҳикматларда ундан айни шаклда фойдаланилган:

“Муту қабла ан тамуту” хок бўлмаклик,
Ошиқлари ўлмас бурун ўлар эмиш.

“Ўлмас бурун ўлинг” — ҳадисининг мазмуни хусусида кўп тадқиқотчилар баҳс юритишган. Ҳинд пайғамбари Буддага ҳам уни нисбат беришган. Озарбайжон файласуфи Мирзо Фатали Охундовнинг ёзишича, “Ҳинд файласуфларининг ишончларига кўра муҳтарам пайғамбар (яъни Будда — И.Ҳ.) “Ўлмасдан бурун ўлинг!” — дегандир. Пайғамбарнинг ўзи

эқтимол бу таъбирнинг маъносини билган. Бироқ бошқа кишиларга уни англаш душвор; хусусан, унда ўлим ҳақидаги иккала сўз ҳам тўғри маънода татбиқ этилган бўлса”.

Ислом файласуфларининг деярли барчаси мазкур ҳадисни Муҳаммад алайҳиссаломга нисбат беришган. Лекин унинг маъносини англаш ва шарҳлашда ўртада фарқ ва тафовутлар мавжуд.

Қуръоннинг “Ваш-шамс” сурасида айтилишича, “Дарҳақиқат уни (яъни нафсини — жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топади” (9-оят). “Фуссилат” сурасида эса “Уларга оятларимизни офоқда (ташқи дунёда) ва анфусда (нафсда) зуҳурлантирурмиз” (43-оят), дейилган. Тасаввуф тафсирларида Қуръон оятларининг офоқ ва анфусда кўрсатилиши “ўлим” тарзида талқин этилиб, ўлим умумий ва хусусий ўлароқ иккига ажратилган. Биринчиси — нафс ва шаҳватларнинг ўлими. Иккинчиси — бугун мавжудотга Ҳақ назари билан боқмоқ, борликдан кечиб, Оллоҳга кўз тикмоқ, тавҳидга етмоқ; қулнинг ҳолдан ҳолга юксалиб ашённи Ҳақда фоне кўрмоғи.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” — тазкирасида ёзади: “Сўфий Пири Сесадсола — Дарвеш Ҳусайннинг набирасидур. Ва Мавлоно Муҳаммад Чохуннинг ўғлидир. Сўфийликка табототни зам қилибтур, Гўё мараз риёзатин тортқон солиқларга “муту қабла ан тамуту” иршодин қилур”. Демак, Сўфий Пири Сесадсола сўфийликка табототни кўшаркан, нафсни енгиши, яъни солиқларга руҳоний ҳаёт ва завқу шавқ ила яшаш сирларини кўрсатган.

Хўш, пайғамбаримизнинг бу ҳадисидан назарда тутган туб мақсадлари нима эди? Бу саволга Мавлоно Жалолиддин Румий “Маснавий” сининг тўртинчи дафтаридан жавоб топиш мумкин: “Пайғамбар нурни англатаркан... дедики: Нур қалбни мунаввар қилдими, бунинг натижаси шудир: инсон ёлғон дунёдан йироқлашур, нашъалар диёри бўлмиш охиратданда кечар”. Пайғамбарнинг “Нур қалбга киргани замон қалб севинар ва кенгаяр”, деган ҳадисларини эшитганлар. “Бунинг аломати недур?” — дея сўрашганда Расулиллоҳ, “Алданиш, гурур, мунофиқликдан тозаланмоқ, ўлмасдан бурун ўлиш ҳолини камол топтирмоқ”, деб жавоб қайтарган эканлар. Дарҳақиқат, “ўлмасдан бурун ўлиш” сифати ва ҳолини камолга етказмасдан на тасаввуфий ҳаёт ва ахлоқда, на ишқу ошиқликда олий мақсад мақомларига юксалиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Имом Раббоний, “...ўлмасдан бурун ўлиш ҳақиқатга айланмагунча, муқаддас зотга етишмак мумкин

бўлмас... бу фано ҳоли валоят (валийлик) мартабаларига ташланадиган илк одимдир ва ишнинг ибтидосида ҳосил бўладиган бир камол даражаси эрур”, — деган.

Демак, Яссавий “Ошиқлари ўлмас бурун ўлур эмиш”, деганида худди шу камол даражасидан баҳс юритган. Қабр азобиданмас.

Маломатийлик инсоннинг қусур ва камчиликлари, ожизлик ва ахлоқий ноқисликлари ҳақида кенг мушоҳада қилиш ва буларни ҳеч ҳаспўшламасдан очиқ-ойдин баён айлашга чорлаган.

Аммо бу чорловнинг замирида тўла маънода комилликка эришиш ва безавол инсоний фазилатлар учун курашиш нияти яшириндир. Шу маънода Яссавийнинг маломатийлик ҳиссиёти ила яратилган ҳикматлари инсоннинг ҳам ўзи, ҳам Оллоҳ олдидаги масъулиятини чуқур англашга ўргатади.

ХОТИМА

Тарихдан маълумки, ислом динига яхши назар билан қарамаган қорахитойлар XIII асрнинг 30—40-йилларида Ўрта Осиёнинг маълум қисмини, жумладан, Яссини ҳам забт этган. Аҳмад Яссавийнинг янги тариқат асосчиси сифатидаги фаолияти ана шу қийин ва мураккаб шароитга тўғри келди. Яссавий турк ҳукмронлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасидаги урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларига гувоҳ эди. У халқ ҳаётидаги ижтимоий, маънавий-ахлоқий бўҳронларни жуда оғир қабул қилар ва уларга муносабатини ҳикматларида ҳаққоний ифода ҳам этганди. Чунки у Абдураҳмон Саъдий айтганидек, “расмий ва одатий ибодат кишиси эмас”, балки уйғоқ Виждон соҳиби эди. Яссавий ҳикматларидаги инкорлар ҳам, айблов ёки насиҳатлар ҳам дардлиғ Виждон фарёдлари эди. Яссавий ҳаётдаги кулфат ва фожиаларнинг илдизини одамлар ботинида кўрганди. Шу учун Яссавий қайси масаладан баҳс этмасин, одамларнинг эътиборини асосан шундай мақсадга қаратишга интиларди: бу мутлоқ ҳақиқатни билиш, Ҳақни севиш. Чунки “Ҳақни суйган”лар йўлдан озиб, нафсу дунё учун имонсотарлик қилмайдилар:

Тўғри юрган ошиқлардин Худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози,
Ёлғончилар ошиқ мен дер, Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.

Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўқиганда беихтиёр шундай хулосаларга келинади: Худо — инсон борлигининг энг олий зухуроти. Худо дилда яшайди. Бу дил илоҳий жозиба касб этмоғи учун Оллоҳ инояти-ла тубдан янгиланади. Мана шунда қалбда эврилиш содир бўлади. Бу — ҳақиқий Ишқ. Ишқдаги балоғатга қараб одамнинг одамлигини аниқлаш мумкин. У руҳан мутлақо эркинликка эришиши, ҳар қандай қарамликдан қутилиши лозим. Агар кишида Ишқ бўлмаса, ҳатто салтанат соҳиби сифатида довруғ таратганда ҳам у куруқ жасадир. Чунки “Ишқсизларни ҳам жони йўқ, ҳам имони йўқ”.

Ҳар қанақа иллат ва қабоҳатнинг илдизи одамнинг онгида куриб битиши керак. Ана ўшанда ҳеч қандай ғайри инсоний майл ва ноқисликлар одамлараро муомала-муносабатларда кўкариб турмайди. Бунинг улуг чораси — маърифат, дейди Яссавий ҳикматларининг мантиғи. Чунки, биринчидан, “Тўғри юрган ошиқлардин худо рози”. Иккинчидан, муҳаббат шавқидан хабардор киши “Ҳаром-хариш йиғиш молга” қувонмоқдан бутунлай ҳазар қилади. Ниҳоят, у “Нафс илгида хароб, адо” бўлмоғидан ўзни қутқариш изтироблари билан яшайди. Шу зайдда “муҳаббатсиз халойиқдин” қочган ошиқ ҳатто дўстидан ажралганда ҳам ҳеч нима йўқотмайди. Балки юксак Руҳ эҳтиросидан маҳрум ожиз дўстдан кўра ишончли ва қудратли Дўстга қалбан қаттиқроқ боғланади. Ва бундай юрак табиий равишда ғафлату иллатлардан тозалана боради. Бу тушунчалар эса ҳар бир сўфий ижодкорнинг матлаби. “Эътиқодингни кундалик турмуш ташвишларидан баланд қўй, лаҳзалик ёки ўткинчи лаззату фароғатларга илоҳий ҳиссиётларингни қурбон этма!” — дейди сўфий шоир.

Худога муҳаббат, охириги нафасгача шу севги ғами билан кун кечириш, тоат-ибодат, тавбаю тазарру, сабру тоқат ва маънавий шижоат, ёлғизликдаги хаёл ва тасаввур камолоти, тўғрилиқ ва самимият, нафсдан ғолиблиқ, фақру фано — булар тасаввуфдаги бош масала ҳамда талаблардир. Аҳмад Яссавий кўп ҳикматларининг мавзу мундарижаси худди шу ғоя ва масалалар талқинидан таркиб топгандир. Ва ўқувчилар тасавурида комил инсон қиёфасини гавдалантиради. Комил инсон ким?

Инсонни комил тушунчаси динда мавжуд бўлмаган. У илк сўфийларда ҳам кўзга ташланмаган. Унинг маълум жиҳатлари Боязид Бистомий, Мансур Халлож қарашларида ўз ифодасини топган бўлса-да, ибн Арабийдан кейин барқарор ва

яхлит бир тушунчага айланган. Бу тушунчанинг туб моҳияти эса мана бундай: Машҳур бир ҳадисга кўра, Оллоҳ яширин бир хазина эди, ўзини зоҳир айлаш учун дунёни яратди. Демак, энди биладиган, тушунадиган бир мавжудлик зарур эди. Ана шу мавжудлик Инсонни комил эрур. Зеро, у ҳақиқатни билгувчи, ҳақиқатларни асл моҳиятини тушунувчи зотдир. Инсон бўлмоқ эса ҳақиқатларнинг тажаллийгоҳи бўлмоқ маъносини акс эттиради.

Ибн Арабийга кўра, олам дастлаб руҳсиз бир қоронғулик шаклида эди. У жилосиз бир ойнага ўхшарди. Бу ойнани жилолантириш учун Одам яратилди. У шу ойнанинг ҳам кўрки, ҳам руҳи бўлди. Инсонни комил олами акбарнинг (Оллоҳнинг) барча комилликларини ўзида мужассамлаштирганлиги учун олами асғардир.

Абн Арабийнинг, “Футухати Маккия” асарида ёзилишича, оламда “комил инсондан мукамал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда камолга етишмаганлар бир ҳайвони нотиқ (сўзлашгучи ҳайвон)дирлар...”. Оллоҳнинг оламдаги ҳукми комил инсон туфайли зоҳир бўлганлиги учун “бу оламнинг низоми унинг-ла юзага келгандир”. Бугина эмас, комил инсон қалб ва ахлоқ хасталикларининг табибидир. Ботиний иллат ва офатларнинг барҳам этилиши бевосита шундай зотларнинг таважжуҳларига боғлиқ. Зеро, комил инсоннинг сўзлари даво, назари шифодир...

Комил инсон сифати ва ҳақиқатларини кашф этишда зўр натижаларга эришган алломалардан бири улуғ юртдошимиз Шайх Азизиддан Насафийдир. Унингча, комил инсон шариат, тариқат ва ҳақиқатда балоғатга етишган шахсдир.

У ёзади: “Инсонни комил яхши сўз, яхши ахлоқ ва яхши билимга эга бўла билган кишидир. Бу тўрт нарсада камол касб этган одам комилликни қўлга киритган ҳисобланур. Инсонни комилга бир қанча номлар берилмиш. Булардан айримлари қуйидагилардир: шайх, ҳоди, маҳди, ориф, имом, халифа ва соҳиби замон.

Инсонни комил жаҳонни акс эттиргувчи кўзгу, ўликни тирилтирадиган Исо, қушларнинг тилини билгувчи соҳиби салтанат Сулаймон, оби ҳаётдан қонган Хизр кабидир...”

Яссавий нуқтаи назарида ҳам бу дунё Инсонни комил билан файзли ва барқарордир. Чунки ундан ҳеч нарса яширин қолмайди. У ашёни ва ашёнинг сирлари қандай бўлса, худди шундай ҳолатда биледи. Халқда Ҳақни, Ҳақда халқни кўра олгани учун ҳам Ҳақнинг, ҳам халқнинг хизматини шараф ила адо айлайди.

Ҳамма давр, ҳамма замонлар учун ўрнак ва намуна бўлган Инсонни комил Оллоҳнинг расули Ҳазрати Муҳаммад пайгамбаримиздир. Лекин бунда баъзилар ўйлаганидек, ул муборак зотнинг тарихий шахсиятлари эмас, тасаввуфий манбаларда кўп карра таъкидлаганидек, Одам алайҳиссаломнинг лойи қорилаётган чоқдаёқ пайгамбар бўлган Муҳаммад, яъни ҳақиқати Муҳаммадия назарга олинмоғи лозим.

Хуллас, комил инсонлар шундай бир жамоаки, асрлар мобайнида уларнинг ҳаёт ва фаолият тажрибалари одамларни фақат эзгуликка, фақат шафқат, мурувват ва саодатга йўллаган. Олам ва одам ҳақиқатларини чуқур билишга руҳлантирган. Комиллик мартабасига кўтарилиш учун, албатта, кўп захмат чекиш, чинакамига руҳоният ва маърифат соҳиб бўлиш керак. Аммо комиллик йўлидаги барча муваффақиятларнинг бош асоси битта — кўнгилни мосиводан халос қилиш. Бу ҳақда Яссавий ҳикматларидан бирида шундай дейилган:

Эй беҳабар, Ҳаққа кўнгул югуртмадинг,
Дунё ҳаром, андин кўнгул совутмадинг.
Нафсдин кечиб Оллоҳ сари тўлғонмадинг,
Бу нафс учун зору ҳайрон бўлдим мано.

Шарқда комиллик саодатига эришган инсон борки, уларнинг ҳаммаси, қалб иллатлари орасида энг хавfli деб билганлари, дунё ва ташқи оламга кўнгилнинг гирифторлигидир. Зеро, бу гирифторлик ва боғлиқликдан тўла халос бўлмагунча, комилликка уринишдан ҳеч натижа чиқмайди. Чунки ҳамма таҳликали хатоларнинг дояси дунё севгисидир. Худди шу учун ҳам Султон Валаднинг “Маориф”идан мана бундай даъваткор фикрларини ўқиш мумкиндир: “Бу дунёни тарк айлаган киши бизнинг қадру қимматимизни билур. Жаҳондан кечмак, демак, кўкка тирмашиб юқори кўтарилиш ёхуд сахрою тоғларга бош олиб кетмак эмас...”

Жаҳондан юз бурмоқ бўлсангиз, келинг, менинг сўзларимни тингланг ва англанг. Жаҳондан, ўзингиздан ва ўз дунёнгиздан ташқари чиқинг. Ул замон менинг қадримга етурсиз. Бу узун ва таҳликали йўлдан осон одимлайлик. Ер ва кўкни Исога ўхшаб тарк қилайлик. Ер борлиқдир, ғафлат бешигидир. Кўк илм ва маърифатдир. Агар бирор йўлтўсар олдимиздан чиқса, илм қиличи ила унинг бўйнини кесайлик. Шайтоннинг аскарлари бўлмиш қоронғу тушунчаларни

Ҳақнинг аскарлари саналмиш руҳоний ва нурли тушунчаларда яксон этайлик”.

Ҳақиқатда ҳам қоронғу тушунчалар, нурсиз, зиёсиз майл ва орзулар шайтон “аскарлари”дир. Яссавийга кўра таркидунё қилишнинг туб маъноси худди шу аскарлар ила муросасиз жанг қилиш ва уларни енгишдир. Акс ҳолда комиллик даввоси ноқисликнинг ўзига хос исботига айланмоғи муқаррар.

Энди яна икки оғиз гап “Девони ҳикмат” ҳақида. Албатта, Аҳмад Яссавийнинг ўзи шундай ном билан бир китоб тартиб бермаган. Уни Яссавийнинг мурид ва издошлари тузишган. Яъни устозларининг ҳикматларини бир жойга жамлаб, унга “Девони ҳикмат” номини беришган. Ва бу китоб асрлар давомида севиб ўқилиб, бутун турк дунёсига кенг тарқалган. Сўфи Оллоёр Хожа Аҳмад Яссавий ҳақида фикр юритаркан:

Шариатда эди ул офтобе,

Қолибдур бизга ул Эрдин китобе, —

дейди. Бу китоб ҳанузгача аҳли ирфон кўнглини завқлантириб келаётган тариқат, маърифат ва ҳақиқат сирлари ёритилган “Девони ҳикмат”дир.

Яссавийлик тариқатига кирганлар учун “Девони ҳикмат”даги шеърларни ўқиб ёд олиш, ҳатто қобилияти етадиганлар учун шундай шаклда шеърлар ёзиш ҳам тариқатнинг дахлсиз талабларидан ҳисобланарди. Шу боис Яссавийлик тариқати кўплаб шоирларни етиштириб чиқаришда ўзига хос бир мактаб вазифасини ҳам бажарган.

“Девони ҳикмат”даги ҳамма шеърлар ҳам Яссавийга мансуб эмас. Унда Яссавий издошларининг ижод намуналари ҳам киритилган. Қайта-қайта таъкидланиб келинаётган бу хусусдаги фикрларни албатта эътиборга олиш керак. Аммо масаланинг маълум бир томонига ёпишиб олиб, алоҳида бир далиллар воситасида Яссавийнинг ижодқорлигини инкор қилишга уринмаслик лозим. Шўро даври адабиётшунослиги ва номдор олимларининг энг катта хатоси ҳам ана шу эди.

Яссавийдан узоқлашиш бизни, энг аввало, руҳониятдан, маърифат ва маънавиятдан йироқлаштиради. Яҳё Камол, “Аҳмад Яссавийни чуқур ўрганиш лозим. Бизнинг миллиятимиз унда яшириндир”, — деганида тўла ҳақдир. Зеро, Яссавий тариқати ва шеърининг ҳақиқатларини етарли даражада ўрганмасдан на руҳониятда, на маърифатда, на миллият ва маънавиятда юксакликларга кўтарилиб бўлади. Ўзбек-

нинг ҳар бир улуг фарзанди бунин билган ва Яссавийдан сабоқ олишга, орифликда айнан Пири Туркистонга эргашишга давват қилган. Акс ҳолда Мир Алишер Навоий:

Турк пири каби оламдин этакни силкинг,
Дўстдан ғайри таманнои висол айламангиз, —

демаган бўлурди. Навоийнинг бундай хулосани илгари суришида Яссавийнинг:

Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано, —

деган сўзларига ҳам таянганлиги шубҳасиздир. Чунки бево-сита Ҳақнинг ўзидан сабоқ олиш ҳаммага ҳам насиб этавермаган. Бу ладуний илм йўли бўлиб, худди шу йўл Яссавийни Мансур Халлож, Шиблий, Жунайд Бағдодий ва Боязид Бистомийларга маънан ва руҳан яқинлаштирган.

Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф адабиётининг тамойилини яратиб, кейинги давр ирфоний шеърятининг такомиллига кучли таъсир ўтказди. Сулаймон Боқирғоний, Насимий, Навоий, Фузулий, Убайдий, Махтумқули каби даҳолар санъат дунёсининг инкишофида Яссавий поэтик анъаналари муҳим роль ўйнаган эди. Аҳмад Яссавий адабиётимизга биринчи маротаба ориф, дарвиш, фақр, мискин, эран каби қаҳрамонларни олиб кирди ва уларни комил инсон идеали атрофида бирлаштирди.

Хорижлик тадқиқотчилардан бири “Турк сайёҳи бўлган Саййид Али Раиснинг ҳикоятларидан Яссавий дарвишларининг Синд, Панжоб, Афғонистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбайжон, хуллас, ислом оламининг ҳар тарафида мавжуд эканлигини билурмиз”, — дейди. Яссавий дарвишларининг фаолиятларини ўрганиш ҳам унинг ислом маърифати ва маданияти тараққиётида кўрсатган таъсири нақадар буюк бўлганлигини намоён этади.

Хуллас, яссавийшуносликда бажарилиши зарур бўлган ишларнинг миқёси ниҳоятда кенг. Бироқ улар орасида, бизнинг назаримизда, биринчи галдаги вазифа “Девони ҳикмат”нинг аслиятга яқин ишончли бир нусхасини тиклашдир. Ана шунда Яссавийнинг ижоди, тариқати, ҳатто таржимаи ҳолига доир бир қатор мунозарали масалалар ўз-ўзидан равшанлашади.

З.В. Тўғон “Девони ҳикмат”нинг қадим нусхаларида мавжуд, кейин таҳрирга учрган, “Султон Сотуқ Буғрохон пиру муғон эмасму?”, “Қорачуқни қишлоғон, чунқор лочин ушлағон, Соҳиб хуруж Ғози Арслон эмасму?” — мисраларига таяниб шундай хулосаларни илгари суради: “Бундан англашилурки, (юқоридаги сатрлардан — И.Ҳ.) Аҳмад Яссавийнинг буюк қорахонли Сотуқ Буғрохон (893—955) ва ўзининг замондоши Буғро Такин Арслон Қорахон ал-Ғози (1034—1047)га боғлиқлиги бўлган. Бундан ташқари, кейинги мисра мусулмон турклигининг энг буюк хоқони бўлмиш Буғро Такин Арслон Қорахонни Ўрта Сирдарёда Аҳмад Яссавийнинг мансуб бўлгани Ясси шаҳри атрофида туғилган ва шоҳин қушлар ила овчилик қилганлигини англаувчи бир тарихий қайддир”.

Мустақиллик даври бошланиши билан Яссавий ижодиёти ва яссавийшуносликда ҳам янги давр бошланди. Узоқ муддатли танаффусдан сўнг халқимиз бу улуғ зотнинг асарларини бемалол ўқиб-ўрганиш имконига эришди. Яссавий шеърлятига бағишлаб қатор тадқиқотлар яратилди. Амалга оширилиши зарур ишлар эса ҳали олдинда. Уларни бажаришда, айниқса, ёш олимларимиз куч-ғайратларини аямасликлари лозим.

ҲИКМАТЛАР

Бисмиллоҳ деб баён айлаб ҳикмат айтиб,
Толибларга дурри гуҳар сочдим мано.
Риёзатни қаттиқ тортиб қонлар ютиб
Ман дафтари соний сўзин очдим мано.

Сўзни айтдим ҳар ким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб рағни улаб,
Ғариб, фақир етимларни кўнглин овлаб,
Кўнгли қаттиқ халойиқдин қочдим мано.

Қайда кўрсанг кўнгли синиқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Рўзи маҳшар даргоҳиға маҳрам бўлғил,
Моуманлик халойиқдин қочдим мано.

Ғариб фақир етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб етим излаб юрди,
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

Умнат бўлсанг ғарибларға тобе бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса соме бўлғил.
Ризку рўзи ҳар ким берса қонеъ бўлғил,
Қонеъ бўлиб шавқ шаробин ичдим мано.

Мадинаға Расул бориб бўлди ғариб,
Ғарибликда меҳнат тортиб бўлди ҳабиб.
Жафо тортиб яратганга бўлди қариб,
Ғариб бўлиб уқболардин ошдим мано.

Оқил эрсанг ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб етим ковла.
Дунёпараст ножинслардан бўюн товла,
Бўюн товлаб дарё бўлиб тошдим мано.

Ишқ бобини Мавлом очгач, манга тегди,
Туфроқ қилиб, ҳозир бўл деб бўйним эгди.
Боронсифат маломатнинг ўқи тегди,
Пайкон олиб юрак-бағрим тешдим мано.

Кўнглим қаттиқ, тилим аччиқ, ўзим золим,
Куръон ўқиб амал қилмас ёлгон олим.
Фариб жоним сарф айлайин, йўқдир молим,
Ҳақдин қўрқиб ўтқа тушмай пишдим мано,

Олтмиш учга ёшим етти, ўтдим гофил,
Ҳақ амрини маҳкам тутмай ўзим жоҳил.
Рўза, намоз қазо қилиб бўлдим қоҳил,
Ёмон излаб, яхшилардан кечдим мано.

Водариго, муҳаббатни жомин ичмай,
Аҳли аёл, хонумондин тугал кечмай,
Журми исён гириҳларин мунда ечмай,
Шайтон голиб, жон берарда шошдим мано.

Имонимга чангал уриб қилди ғамнок,
Пири муғон ҳозир бўл деб сочди тарёк.
Шайтон лаин мендан қочиб, кетди бебок,
Биҳамдуллоҳ, нури имон элтдим мано.

Пири муғон хизматида юғруб юрдим,
Хизмат қилиб кўзим юммай ҳозир турдим.
Мадад қилди Азозилни қовлаб сурдим,
Андин сўнгра қанот қоқиб учдим мано.

Фариб, фақир, етимларни қилғил шодмон,
Ҳақлар қилиб азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг, жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб бу сўзларни айдим мано.

Фариб, фақир, етимларни ҳар ким сўрар,
Рози бўлур ул бандадин парвардигор.
Эй беҳабар, сен бир сабаб ўзи асрор,
Ҳақ мустафо пандин эшитиб айдим мано.

Суннат эрмиш кофир бўлса берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордин худо безор.

Оллоҳ ҳақи, андоқ қулға сижжин тайёр,
Донолардин эшитиб бу сўз айдим мано.

Суннатларин маҳкам тутиб уммат бўлдим,
Ер остига ёлғиз кириб нурға тўлдим.
Ҳақпарастлар макониға маҳрам бўлдим,
Тиғи ботин бирла нафсни янчдим мано.

Нафсим мени йўлдин уриб хор айлади,
Термултуриб халойиққа зор айлади.
Зикр айтдирмай шайтон бирла ёр айлади,
Ҳозир сан деб нафс бошини янчдим мано.

* * *

Ҳар субҳидам нидо қилди қулоғимға
Зикр айт деди, зикрин айтиб юрдим мано.
Ишқсизларни кўрдим эрса йўлда қолди,
Ул сабабдин ишқ дўконин курдим мано.

Ўн биримда раҳмат дарё тўлиб-тошди,
Оллоҳ дедим шайтон мандан йироқ қочди.
Ҳою ҳавас, моумонлик турмай кўчди,
Ўн иккида бу сирларни кўрдим мано.

Ўн учимда нафс ҳавони қўлга олдим,
Нафс бошиға юз минг бало қармаб солдим.
Такаббурни ерга уриб босиб олдим,
Ўн тўртимда туфроқсифат бўлдим мано.

Ўн бешимда хуру ғилмон қарши келди,
Бошин эгиб, қўл қовшуриб таъзим қилди.
Фирдавс отлиғ жаннатидин мухсир қилди,
Дийдор учун барчасини кўйдим мано.

Ўн олтимда барча арвоҳ улуш берди,
Ҳай-ҳай сизга муборак деб Одам қилди.
Фарзандим деб бўйнум кучиб кўнглим олди,
Ўн еттимда Туркистонда турдим мано.

Ўн саккизда Чилтон бирла шароб ичдим,
Зикрин айтиб, ҳозир туриб кўксим тешдим.

Рўзи қилди жаннат кезиб, хурлар қучдим,
Ҳақ Мустафо жамолларин кўрдим мано.

Ўн тўққизда етмиш мақом зоҳир бўлди,
Зикрин айтиб ичу тошим тоҳир бўлди.
Қайда борсам Хизр бобом ҳозир бўлди,
Ғавсул-ғиёс май ичурди, тўйдим мано.

Ёшим етди йигирмага, ўтдим мақом,
Биҳамдуллоҳ, пир хизматин қилдим тамом.
Дунёдаги қурту қушлар қилди салом,
Ул сабабдин ҳаққа ёвуқ бўлдим мано.

Мўмин эрмас ҳикмат эштиб йиғламайдур,
Эранларнинг айтган сўзин тингламайдур.
Оят-ҳадис мазмунини англамайдур,
Бул ривоят Арш устида қурдим мано.

Ривоятни кўриб Ҳақ-ла сўзлашдим мен,
Юз минг турлуғ малоийкка юзлашдим мен.
Ул сабабдин Ҳақни сўзлаб излашдим мен,
Жону дилим анга фидо қилдим мано.

Қул Хожа Аҳмад ёшинг етти йигирма бир,
Не қилгайсен гуноҳларинг тоғдин оғир.
Қиёмат кун ғазаб қилса Раббим қодир,
Аё дўстлар, нечук жавоб айғум мано.

* * *

Хуш ғойибдин қулоғимга илҳом келди,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.
Барча бузурк йиғлиб манга инъом берди,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Мен йигирма икки ёшда фано бўлдум,
Марҳам бўлуб чин дардликка даво бўлдум,
Ёлғон ошиқ, чин ошиққа гувоҳ бўлдум,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано,

Аё дўстлар, ёшим етди йигирма уч,
Ёлғон даъво, тоатларим барчаси пуч.

Қиёмат кун не қилгаймен бараҳна луч,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Мен йигирма тўртга кирдим Ҳақдин йироқ,
Охиратга борур бўлсам қани яроқ?
Ўлганимга йиғлиб уринг юз минг таёқ,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Жанозамни орқасидин тошлар отинг,
Оёқимдин тутиб судраб гўрга элтинг.
Ҳаққа қуллуқ қилмадинг деб янчиб тепинг,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Ёзуқ билан ёшим етди йигирма беш,
Субҳон эгам зикр ўргатиб кўксимни теш.
Кўксимдаги гириҳларим сен ўзинг еш,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Мен йигирма олти ёшда савдо қилдим,
Мансур сифат дийдор учун ғавго қилдим.
Пирсиз юриб дарду ҳолат пайдо қилдим,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Мен йигирма етти ёшда пирни топдим,
Ҳар сир кўрдим парда бирлан букиб ёпдим.
Остонасин ёстанибон изин ўпдим,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Мен йигирма саккиз ёшда ошиқ бўлдим,
Кеча ётмай, меҳнат тортиб содиқ бўлдим.
Ондин сўнгра даргоҳига лойиқ бўлдим,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Бир кам ўттиз ёшга кирдим ҳолим хароб,
Ишқ йўлида бўлолмадим мисли туроб.
Ҳолим хароб, бағрим кабоб, кўзим пуроб,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Ўттиз ёшда ўтин қилиб куйдирдилар,
Жумла бузурк йиғлаб дунё қўйдурдилар.
Уриб, сўкиб ёлғиз Ҳақни суюдурдилар,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

Кул Хожа Аҳмад, дунё қўйсанг ишинг битар,
Кўксингдаги чиққан оҳинг аршга етар.
Жон берарда Ҳақ Мустафо қўлинг тутар,
Ул сабабдин Ҳаққа сигниб келдим мано.

* * *

Ногаҳоний туруримда қомуғ бузурк,
Ҳақ ишқини кўнглим ичра солди дўстлар,
Хизр бобом ҳозир туриб лутф айлабон,
Мадад қилиб илгим тутиб олди, дўстлар.

Ўттиз бирда Хизр бобом май ичурди,
Вужудимдин Азозилни пок қочирди.
Савдо қилдим ёзуқларим Ҳақ кечирди,
Ондин сўнгра Ҳақ йўлига солди, дўстлар.

Ўттиз икки ёшда етди Ҳақдин фармон,
Бандаликка қабул қилдим, қилма армон.
Жон берурда бергум санга нури имон,
Фариб жоним шодмон бўлиб кулди, дўстлар.

Холиқимдин хабар етди шокир бўлдим,
Ҳар ким сўкди, балки тепди, собир бўлдим.
Бу оламда ҳеч ухламай ҳозир бўлдим,
Ҳою ҳавас моумонлик кетди, дўстлар.

Ўттиз учда соқий бўлиб май улашдим,
Жоми шароб қўлга олиб тўя ичдим.
Лашкар тузиб шайтон бирла кўп уришдим,
Биҳамдуллоҳ, икки нафсим ўлди, дўстлар.

Ўттиз тўртда олим бўлиб, доно бўлдим,
Ҳикмат айт деб Субҳон айди гўё бўлдим.
Чилтон бирла шароб ичдим, ҳамроҳ бўлдим,
Ичу тошим Ҳақ нурига тўлди, дўстлар.

Ўттиз бешда масжид кириб даврон сурдим,
Толибларга ишқ дўконин тўла қурдим.
Эгри йўлга ҳар ким кирди сўкдим, урдим,
Ошиқларга Ҳақдин мужда етди, дўстлар.

Ўттиз олти ёшда бўлдим соҳиб камол
Ҳақ Мустафо кўрсатдилар манга жамол.
Ул сабабдин кўзим ёшлиғ, қоматим дол,
Ишқ ханжари юрак-бағрим тилди, дўстлар.

Ўттиз етти ёшга кирдим, уйғонмадим,
Инсоф қилиб Оллоҳ сари тўлғонмадим.
Саҳар вақтда зори қилиб ингронмадим,
Товба қилдим Хожам қабул қилди, дўстлар.

Ўттиз саккиз ёшга кирдим, умрим ўтди,
Йиғламайми ўлар вақтим ёвуқ етди.
Ажал келиб паймонасин манга тутди,
Билмай қолдим умрим охир бўлди, дўстлар.

Ўттиз тўққиз ёшга кирдим, қилдим ҳасрат,
Во дариғо, ўтди умрим, қани тоат?
Тоатликлар Ҳақ қошида хуш саодат,
Қизил юзим тоат қилмай сўлди, дўстлар.

Сочу соқол кўп оқарди, кўнглум қаро,
Рўзи Маҳшар раҳм этмасанг ҳолим табоҳ.
Санга аён амалсизмен кўпдур гуноҳ,
Жумла малак ёзиқларим билди, дўстлар.

Пири муғон журъасидин қатра тотдим,
Йўл топай деб бошим бирла тунлар қотдим,
Биҳамдуллоҳ, лутф айлади нурға ботдим,
Кўнгул қуши ломаконға етди, дўстлар.

Қиёматнинг шиддатидин ақлим ҳайрон,
Кўнглум қўрқон, жоним хурғон, хонавайрон,
Сирот отлиғ кўпригидин дилим ларзон,
Ақлим кетиб бехуш бўлиб қолдим, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, қирққа кирдинг нафсингни қирқ,
Мунда йиғлаб, охиратда бўлғил ариқ.
Пўсти имон шариатдур, мағзи тариқ,
Тариқ кирган Ҳақдин улуш олди, дўстлар.

* * *

Ё илоҳим, ҳамдинг бирла ҳикмат айтдим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.
Товба қилиб гуноҳимдин кўрқиб қайтдим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ биримда ихлос қилдим йўл топай деб,
Эранлардин ҳар сир кўрсам мен ёпай деб,
Пиру муғон изин олиб мен ўпай деб,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

* * *

Қирқ иккида толиб бўлиб йўлга кирдим,
Ихлос бирла ёлғиз Ҳаққа кўнгил бердим.
Арши Курси лавҳдин ўтиб Калом кездим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ учимда Ҳақни излаб нола қилдим,
Кўз ёшимни оқизибон жола қилдим,
Биёбонлар кезиб ўзим вола қилдим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ тўртимда муҳаббатни бозорида,
Яқом ертиб йиғлаб юрдим гулзорида,
Мансур янглиғ бошим бериб ишқ дорида,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ бешимда сендин ҳожат тилаб келдим,
Товба қилдим, ҳар иш қилдим, хато қилдим.
Ё илоҳим, раҳматингни улуғ билдим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ олтимда завқу шавқим тўлиб-тошди,
Раҳматингдин қатра томди шайтон қочди,
Ҳақдим илҳом рафиқ бўлиб бобин очди,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ еттимда етти ёқдин хабар етди,
Соқий бўлиб жоми шароб Хожам тутди.
Шайтон келиб нафс ҳавони ўзи ютди,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ саккизда азиз жондин безор бўлдим,
Гуноҳ дарди касал қилди, бемор бўлдим.
Ул сабабдин Ҳақдин кўрқиб бедор бўлдим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қирқ тўққизда ишқинг тушди куйиб-ёндим,
Мансур сифат ҳолу ҳушдин қочиб, тондим,
Турлуғ-турлуғ жафо тегди бўйин сундим,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Элигимда эрман дедим, феълим заиф,
Қон тўкмадим кўзларимдин бағрим эзиб,
Нафсим учун юрар эрдим итдек кезиб,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

Қул Хожа Аҳмад, эр бўлмасанг ўлган яхши,
Қизил юзинг қаро ерда сўлган яхши.
Туфроқ сифат ер остида бўлган яхши,
Зоти улуғ Хожам, сигниб келдим санго.

* * *

Қулхуваллоҳ субҳоналлоҳ вирд айласам,
Биру борим дийдорингни кўрарманму?
Бошдин-оёқ ҳасратингдан дард айласам,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик бирда чўллар кезиб гиёҳ йиғдим,
Тоғлар чиқиб тоат қилиб кўзим ўйдим,
Дийдорини кўролмадим, жондин тўйдим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик икки ёшда кечдим хонумондин,
Хонумоним на кўрингай, балки жондин,
Бошдин кечдим, жондин кечдим, ҳам имондин,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик учда ваҳдат майдин рўзи қилди,
Йўлдин озғон гумроҳ эдим, йўлга солди.
Оллоҳ дедим, лаббайк дебон қўлим олди,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик түртда вужудларим нолон қилдим,
Маърифатни майдонида жавлон қилдим,
Исмойилдек азиз жоним қурбон қилдим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик бешда дийдор учун гадо бўлдим,
Куйдим-ёндим, қулдек тақи фано бўлдим,
Бихамдуллоҳ, дийдор излаб адо бўлдим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик олти ёшга етди мунглиғ бошим,
Товба қилдим оқармикан кўзда ёшим,
Эранлардин баҳра олмай ичим, тошим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик етти ёшда умрим елдек ўтди,
Аё дўстлар, амалсизман бошим қотди.
Бихамдуллоҳ, пиру муғон қўлим тутди,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик саккиз ёшга кирдим мен беҳабар,
Қаҳдор эгам нафсимни қил зеру забар,
Ҳиммат берсанг шум нафсимга урсам табар,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Элик тўққиз ёшга кирдим доду фарёд,
Жон берарда жононимни қилмадим ёд,
На юз бирла санго айтай қилғил озод,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Кўзим юмиб то очқунча етти олтмиш,
Белим боғлаб мен қилмадим бир яхши иш,
Кеча-кундуз беғам юрдим, ҳам ёзу қиш,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Олтмиш бирда шармандаман илоҳимдин,
Аё дўстлар, кўп қўрқаман гуноҳимдин.
Жондин кечиб, паноҳ тилай худойимдин,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Олтмиш икки ёшда Оллоҳ партав солди,
Бошдан-оёқ гафлатларим раҳо қилди,

Жону дилим, ақлу хушим Оллоҳ деди,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Олтмиш учда нидо қилди, қул, ерга кир,
Ҳам жонинг мен, жононингмен, жонингни бер.
Ху шамширин қўлга олиб, нафсингни қир,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

Қул Хожа Аҳмад, нафсин тефдим, нафсин тефдим,
Андин кейин жононимни излаб топдим,
Ўлмас бурун жон бермакни дардин тортдим,
Биру борим, дийдорингни кўрарманму?

* * *

Кўнгул кўзин ёритмайин тоат қилса,
Даргоҳиға мақбул эмас, билдим мано.
Ҳақиқатдин бу сўзларни пок ўрганиб,
Ломаконда Ҳақдан сабоқ олдим мано.

Биру борим сабоқ берди парда очиб,
Еру кўқда туrolмади шайтон қочиб,
Ишрат қилиб ваҳдат майдин тўя ичиб,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Ишқ мақоми турлик мақом ақлинг етмас,
Бошдин-оёқ жабру жафо, меҳнат кетмас,
Маломатлар, ихонатлар қилса ўтмас,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Ишқ балоси бошқа тушса нолон қилур,
Ақлинг олиб, беҳуш қилиб ҳайрон қилур,
Кўнгил кўзи очилган сўнг гирён қилур,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Ёғлар эрдим саҳар вақтда нидо келди,
Дийдоримни кўрсатай деб ваъда қилди,
Ақлим олиб, беҳуш қилиб, ишқин солди,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Мунда жафо чекканларга дийдори тахт,
Рўзи маҳшар ато қилгай ҳам тахту бахт.

Яратганда қилган ўзи ошиққа аҳд,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Чўллар кезиб, халқдин безиб, ишқин сўргил,
Банда бўлсанг, Ҳақдин кўрқиб, йиғлаб юргил.
Дийдорини талаб қилсанг ҳозир бўлғил,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Кўзларимдин қонлар тўкиб ёд этмадим,
Юз-минг турлик меҳнат солдинг, дод этмадим,
Сендан кўрқиб хаста кўнглим шод этмадим,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Оллоҳ дарди сотқу эрмас сотиб олсанг,
Пиру муғон хизматида хок бўлмасанг,
Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасанг,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Эй ёронлар, ишқ дардиға даво бўлмас,
То тириксан ишқ дафтари адо бўлмас,
Тор лаҳадда устихони жудо бўлмас,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Ишқ подшоҳ, ошиқ фақир, дам уролмас,
Ҳақдин рухсат бўлмағунча сўзлай олмас,
Ҳақ пандини олғон дунё излай олмас,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, етти ёшда сабоқ олдим,
Саккизимда дунё уқбин талоқ қўйдим,
Тўққизимда худойимни ҳозир билдим,
Ломаконда Ҳақдин сабоқ олдим мано.

* * *

Ишқ йўлида фано бўлай ҳақ Биру бор,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.
Илгим очиб дуо қилай азим жаббор,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Гул ишқини кўйинда ман булбул бўлдум,
Алвон, алвон тиллар бирлан нолиш қилдим,

Барча ишдин ошиқликни душвор билдим,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Ишқи текса куйдиргиси жону танни,
Ишқи текса вайрон қилур мовуменни,
Ишқ бўлмаса топиб бўлмас мавлом сени,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Ишқ дафтари сифмас дўстлар даргоҳиға,
Жумла ошиқ йиғлиб боргай даргоҳиға,
Етти дўзах тоқат қилмас бир оҳиға,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Хос ишқингни кўрсат манга шокир бўлай,
Арра қўйса Зикриёдек зокир бўлай,
Айюбсифат балосиға собир бўлай,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Жилва қилғил, телба қилғил, шайдо қилғил,
Мажнун қилғил, элу халққа расво қилғил,
Шам кўрсатиб парвонадек аҳгар қилғил,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Ишқ дардини талаб қилдим дармони йўқ,
Ишқ йўлида жон берганни армони йўқ,
Бу йўлларда жон бермаса имкони йўқ,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Қайдин топай, ишқинг тушти, қарорим йўқ,
Ишқ саносин туни-куни қўёрим йўқ,
Даргоҳингдин ўзга ерга борорим йўқ,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Ишқ бозори улуғ бозор савдо ҳаром,
Ошиқларға сендин ўзга ғавғо ҳаром,
Ишқ йўлиға кирганларга дунё ҳаром,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Ошиқликни даъво қилиб юролмадим,
Нафсдин кечиб мен амрини қилолмадим,
Нодонликда Ҳақ амрини билолмадим,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

Кул Хожа Аҳмад, ишқдин қаттиқ бало бўлмас,
Марҳам сўрма, ишқ дардига даво бўлмас.
Кўз ёшидин ўзга ҳеч ким гувоҳ бўлмас,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилғил парвардигор.

* * *

Ишқ сиррини баён қилсам ошиқларға,
Тоқат қилмай бошин олиб кетар, дўстлар,
Тоғу тошга бошин уриб бехоб бўлуб.
Аҳлу аёл хонумондин ўтар, дўстлар.

Ишқ шиддати бошга тушса ошиқ найлар,
Бегоналар тошлар отиб анга кулар.
Девона деб бошин ёриб қонға булар,
Шокир бўлиб ҳамду сано айтар, дўстлар.

Ишқ гавҳари тубсиз дарё ичра пинҳон,
Жондин кечиб гавҳар олгон бўлди жонон.
Булҳаваслар ошиқман деб йўлда қолгон,
Динларин пучак пулга сотар, дўстлар,

Ишқсизларни ҳам жони йўқ, ҳам имони,
Расулulloҳ сўзин айдим маъно кони,
Неча айтсам эшиткучи билган қани,
Бехабарга айтсам кўнгли қотар, дўстлар.

Ўтга куйдим, жондин тўйдим, ҳайрон бўлдум,
Бу нечук ўт кўймай, ёнмай бирён бўлдум.
Муҳаббатни отин эшитиб гирён бўлдум,
Кўзи гирён муродига етар, дўстлар.

Зор йиғлабон, зор инграғил раҳми келсун,
Йўл адашсанг раҳми келиб йўлга солсун.
Хизмат қилғил пири муғон қўлинг олсун,
Хизмат қилгон муродига етар, дўстлар.

Замона ҳам охир бўлди, хўйинг кетти,
Расулulloҳ ваъдалари ёвуқ етти,
Хос куллари яхши сўзга кулоқ тутти,
Ёмон куллар кундин-кунға батар, дўстлар.

Куллуявмин батаррин, деди Ҳақ Мустафо,
Уммат бўлсанг қулоқ солғил аҳли вафо.
Яхшиларни ажрин берур, бадга жазо,
Қиёмат кун жазоларин тортар, дўстлар.

Фосиқ фожир ҳаво қилиб ерни босмас,
Рўза, намоз қазо қилиб мисвок осмас,
Расулуллоҳ суннатларин кўзга илмас,
Гуноҳлари кундан-кунга ортар, дўстлар.

Дунёдорлар молин кўруб ҳаво қилур,
Манманликдин ул даъвойи худо қилур.
Ўлар вақтда имонидин жудо қилур,
Жон берурда ҳасрат бирлан кетур, дўстлар.

Қомуғ дунё йиғганларни валлоҳ кўрдум,
Ўлур вақтда куларсен деб ҳолин сўрдум.
Шайтон айди, имонинга чангал урдум,
Жон чиқарда йиғлай, йиғлай кетар, дўстлар.

Кул Хожа Аҳмад, ошиқ бўлсанг жонинг куйсун,
Сидқинг бирлан Оллоҳ дегил тангри билсун,
Дуо қилғил, мўмин қуллар дунё куйсун,
Дунё куйғон охиратга етар, дўстлар.

* * *

Муҳаббатсиз халойиқдин ҳар ким қочса,
Орифларни суҳбатида жавлон қилур.
Ўртаб, куйиб ишқ йўлида ёшин сочса,
Субҳон эгам арш устида меҳмон қилур.

Бандам дегай куйганларни суйиб Оллоҳ,
Ҳақ кўрсаткай дийдорини воллоҳ-биллоҳ.
Қайда борса тасбиҳлари шайаниллоҳ
Ҳар не топса ҳақ йўлида эҳсон қилур.

Зокир бўлиб зикрин айтса келгай нидо,
Шайтон лаин етмиш фарсанг бўлгай жудо.
Дарди бўлса, ҳақ дардиға бергай даво,
Андоқ қулни ўзи излаб жонон қилур.

Тун саҳарлар ҳақ уйғотиб қон йиғлатар,
Бедор қилиб ўз ишқига дил боғлатар.
Давоси йўқ дардин бериб зор ингратар,
Мунда йиглаб анда борса хандон қилур.

Ҳаққа ошиқ бўлгон қулар дойим бедор,
Ризвон эмас мақсадлари эрур дийдор.
Аҳлу аёл хонумондин бўлур безор,
Исмойилдек азиз жонин қурбон қилур.

Жонинг қийнаб, заққум чайнаб ошиқ бўлғил,
Ёшинг тўкиб, кўзинг сувлаб содиқ бўлғил.
Андин кейин даргоҳига лойиқ бўлғил,
Жонинг берсанг раҳм айласа жонон қилур.

Шайх мен теъу бош кўтарган ҳаққа рақиб,
Манлик қилиб субҳонига бўлмас ҳабиб,
Бедор бўлуб дардсизларга бўлмас табиб,
Бу дунёни мўминларга зиндон қилур.

Эй, мўминлар, тоат қилиб тайанмангиз,
Амонатдур азиз жонга инонмангиз.
Ҳаром-ҳариш йиғмиш молға қувонмангиз,
Молларини қирши отлиғ йилон қилур.

Бу дунёга бино қўйгон Қорун қани,
Даъво қилгон фиръавн била Хомун қани,
Вомиқ Узро, Фарҳод Ширин, Мажнун қани,
Қаҳр айласа бир лаҳзада яксон қилур.

Ҳеч билдингму одам ўлмаё қолгонини
Бу дунёни вафосини билгонини.
Дунё талаб бўйи худо олгонини,
Оллоҳ десанг кўз ёшингни борон қилур.

Дарвешман деб тоат қилур халқ ичинда,
Риё қилиб югриб юрар анда-мунда,
Оллоҳ учун тоат қилгон дарвеш қанда,
Чин дарвешлар тоғу чўлни макон қилур.

Ошиқ бўлсанг ишқ йўлида фано бўлғил,
Дийдор излаб ҳасратида адо бўлғил.

Мархам бўлуб чин дардликка даво бўлғил,
Хулқи хушни жон олурда осон қилур.

Ошиқлари Ҳаққа боқиб наъра тортар,
Муҳаббатни дарёсиға чўмиб ботар.
Гавҳар олиб маъшуқиға зорин айтар,
Қатра ёши ерга томса уммон қилур.

Ошиқларға берди ишқни куйдирғали,
Зулайходек қалдин дуто қилдурғали,
Риёзотда рангу рўйин сўлдурғали,
Чин ошиқни ранги рўйин сомон қилур.

Ошиқлари Ҳақ қаҳридин кўрқиб титрар,
Еру кўкда малойиклар йиглаб турар.
Гоҳи қизил, гоҳи сариф бўлуб юрар,
Нола айлаб еру кўкни ларзон қилур.

Қайда сен деб, қайда сен деб ошиқ айтур,
Ошиқларға ҳад не бўлғай маъшуқ айтур
Оғзи айтмас, тили айтмас, дили айтур,
Уч юз олтмиш томирлари ларзон қилур.

Ошиқларни қиёмат кун ҳолин сўргай,
Чин ошиқни кўксин ёриб доғин кўргай,
Пок оғзидин оҳи тошиб югриб юргай,
Кимга берса пок ишқини ҳайрон қилур.

Ошиқларни талаблари жоми шароб,
Маъшуқиға етмак учун бағри кабоб.
Руҳларини физосидур чангу рубоб,
Оҳи чекса етти иқлим вайрон қилур.

Кудрат бирла ҳар не келса эрклик ўзи,
Кудратидин маълум турур қишу ёзи,
Эй ноинсоф, Оллоҳ била қилма бози,
Қаҳқор эгам жонлиғларни бежон қилур.

Йиғламакни ҳар одамга берган қани,
Йиғламағлиғ осон эмас, бағир қани.
Кўз ёшингни риё қилма, ҳақни тани,
Ҳақ таоло суйганларин гирён қилур.

* * *

Ҳеч билмадим нечук кечти умрим менинг,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен,
Нетек бўлғай йўлга солсанг мен ожизни,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

Йўлдин чиқиб озгонимни билмадим мен,
Ҳақ сўзини қулогимга олмадим мен.
Бу дунёдин кеторимни билмадим мен,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

Ўтканлардин ибрат олиб йўлга кирмай,
Навҳа фарёд айтиб анда ўртаб-ёнмай.
Кеча-кундуз юрмишмен ўзни билмай,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

Жонинг чиқиб танинг ётур тор лаҳадда,
Сурғучилар келиб сўрса ул ҳолатда,
Оқар ёшим, кетар ҳушум ул вақитда,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

Ғофилликда юридинг сен итдек кезиб,
Танинг ётур тор лаҳадда асру шишиб,
Иш қилмадинг сен Тангрига кўксинг тешиб,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

Қул Хожа Аҳмад, бу дунёда товба қилғил,
Товба қилиб йўл бошида бориб турғил.
Хос қуллардек озиқингни олиб юрғил,
Сўрар бўлса, мен қул анда неқилғаймен?

* * *

Ишқ сиррини баён қилсам бу оламда,
Бехабарлар эшитиб қулоқ тутқони йўқ.
Ҳақ ёдини кимга айтай ҳама ғофил,
Мўъмин ман деб бу дунёдин ўтғони йўқ.

Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлғон тузлар,

Оят, ҳадис сўзин қўйиб мулни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.

Дунё тегиб Ҳақни суйгон топди мурод,
Шавқ шаробин ичкон ошиқ шавқи зиёд,
Қиёмат кун қаззобларни юзи уёт,
Ёлгончилар ҳақ ёдини этқони йўқ.

Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи маҳшар риёлари бўлғой гувоҳ,
Шайх ман теку мунча ҳаво, мунча бино,
Олло учун зарра жавоб этқони йўқ.

Сажодага ким ўлтурса фақир бўлсун,
Муҳаммаддек туфроқ сифат ҳақир бўлсин.
Риёзатда ранги-рўйи зоҳир бўлсун,
Ҳақ Мустафо элга қаттиқ боққони йўқ.

Жондин кечкан чин ошиқлар дунё демас,
Нафси ўлук оби таом ғамин емас.
Бу дунёда суду зиён бўлса билмас,
Дунё келиб жилва қилса боққони йўқ...

* * *

...Дунё менинг дегонлар, жаҳон молин олғонлар,
Каркас қушдек бўлубон ул ҳаромға ботмишлар.

Мулло, муфти бўлғонлар, ёлгон даъво қилғонлар,
Оқни қаро қилғонлар ул томуғга кирмишлар.

Қози, имом бўлғонлар, ноҳақ даъво қилғонлар,
Ҳимор янглиғ бўлубон юк остида қолмишлар.

Ҳаром еган ҳақимлар, ришва олиб егонлар,
Ўз бармоқин тишлабон қўрқуб-кўруб қолмишлар.

Тотлиғ-тотлиғ егонлар, турлик-турлик кийгонлар,
Олтун тахтада ўлтурғонлар туфроқ аро ётмишлар.

Мўмин куллар, содиқлар, сидқи бирла турғонлар,
Дунёлиғин сарф этиб учмох ҳурин кучмишлар.

ТАБАРРУК ҚОЗОН

Илова

Туркистон деганимизда даставвал улуғ бобомиз Амир Темур асос солган ва ривожлантирган Туркистон ўлкаси, сўнг Хожа Аҳмад Яссавий қабрига яна ўша Амир Темур томонидан қурдирилган мақбара қад кўтарган Туркистон шаҳри кўз олдимизга келади. Ислом дунёси учун Мақкадек муқаддас обида бўлиб қолган бу мақбарадаги дошқозон ўз кўлами, салобати ва нафислиги билан дунёда ягона бўлиб, гоят нодир санъат асари сифатида ҳам машҳур. Аммо Амир Темурнинг буюртмаси билан қўйилиб, олдиндан (иншоот билан биргаликда) лойиҳалаштирилган жойига муқим ўрнатилган мазкур қозон собиқ советлар даврида, 1935 йилда Ленинград шаҳрида ўтказиладиган Эрон санъати ва археологияси бўйича III Халқаро конгрессга бағишлаб ташкил этилган кўрғазмага қўйиш учун “вақтинча” олиб кетилади. Туркистон шаҳрининг аҳолиси қозонни темир йўл бекатида йиғисиғи билан кузатиб қолади.

— Ҳа, бу кун эсини таниган мусулмон аҳли учун мотам кунига айланган эди, — дейишади туркистонлик қариялар ўша воқеани эслашиб.

Қозоннинг Ленинградга омон-эсон етиб борганлиги тўғрисида хабар келади.

— Аммо, — дейди яна қариялардан бири. — Қозонни ҳўкиз аравага ортиб, темир йўл бекатига олиб чиққан ва уни поездда Ленинградга олиб бориб беришни ўз зиммасига олган фуқаро дом-дараксиз йўқолиб кетди. Қариндошлари на тириклигидан, на ўликлигидан хабар топишди.

Тасодифми бу ёки... — бир нима дейиш қийин.

Қозонни кўрғазмадан Эрмитажга ўтказиш пайтида, яъни 1935 йил 24 августда имзоланган ҳужжатда “вақтинча сақлаш” учун деб қайд этилган бўлса-да, бу муддат ортиқча чўзилиб, ярим асрдан ошиб кетади. Туркистонликлар томонидан юқори идораларга қилинган мурожаатлар турли сабаблар рўқач этилиб инобатга олинмайди. 1980 йилда Қозоғистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби

Д.А. Кунаев Туркистонга келганида унга қозонни Хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзига қайтариш юзасидан яна илтимос қилинади. У эса: “Қозонни дунё юзидан келган миллионлаб кишилар кўради. У Қозоғистоннинг, қолаверса, Туркистоннинг фахри”, деган важни кўрсатади.

Тўғри, антиқа қозон Эрмитажга қўйилганидан буён ўтган давр мобайнида уни неча-неча миллион кишилар завқ билан томоша қилиб, тан беришган. Лекин уни ўз Ватанига қайтариш ҳақидаги илтимослар қонуний талаб эди-ку! Аммо қатор ёзишмалар инobatга олинмай келди. Ниҳоят, 1989 йилда собиқ СССРда сиёсат бирмунча ўзгариб, мустақиллик шабадаси эса бошлаган бир вазиятда туркистонликларнинг саъйи ҳаракатлари натижаси ўлароқ, Олмаота билан Москва ва Ленинград ўртасида Яссавий қозонини ўз Ватанига қайтариш тўғрисидаги ҳужжатлар расмийлаштирилади. Қозонни олиб келиш учун Туркистон шаҳар ижроия қўмитасининг раиси Эркин Жўрабеков бошлиқ етти кишидан иборат гуруҳ сафарбар этилади. Шулардан бири — табаррук бобо қозонини Ватанга олиб қайтишдек савобли ишга ҳиссасини қўшишга ўз ихтиёри билан, норасмий равишда бел боғлаган Хожа Аҳмад Яссавийнинг энг кенжа авлодларидан бири — Дадажон Жамолов эди. Дадажоннинг Ленинградга биринчи марта бориши эмас. У ерда ҳатто Александр Иванович Козлов деган оғайни орттирган. Барча расмий ҳужжатлар жамланган бўлса-да, ҳар қалай бегона шаҳар. Ташкилий масалаларда Александрнинг ёрдами тегиб қолар. Ишбилармон йигит тагида машина. Гуруҳ аъзоларидан икки киши: милиция ходими ва шофёр йигит “Камаз” юк автомобилида йўлга чиқишади...

Туркистонликларни Эрмитажнинг бош директори Б.Б. Пиотровский очиқ чехра билан кутиб олади. У ҳужжатлар билан танишар экан:

— Масалани ғоят одилона ҳал қилишибди, — дейди. Халқ мулки ўзининг қонуний эгасига қайтиши лозим.

Шарқ халқлари буюмлари бўлимининг назоратчиси, бу ерда узоқ йиллар давомида ишлаб келаётган кекса аёл эса:

— Бошқаларни билмайман-у, лекин шахсан мен, — дейди қозонга кафтини қўйиб, — нима десам экан, унга меҳр қўйиб қолганман. Айтсам, ишонмаслигингиз мумкин. 16 йил мобайнида ҳар куни ишга келганимда уни кафтим билан силаб ўтаман. Ишдан кетар чоғимда ҳам шундай қиламан. Йўлим устида-да. Бир куни, нима бўлди-ю, паришонхаёллик билан шу одатимни қанда қилибман. Буни уйга кетаё-

тиб йўлда билдим, кўнглим хижил бўлди. Қиш фасли эди. Бир пайт текис йўлкада сирғаниб йиқилдим. Қўлим лат еб, касалхонада ётиб чиқдим. Хуллас, у мен учун бир туморга айланган.

— Умуман, — дейди Дадажон ленинградликлар ҳақида илиқ гапириб, — уларнинг биз ўзбек ва қозоқларга бўлган алоҳида меҳр ва ҳурмати бу сафар янада кўпроқ ҳис этдим.

Дадажон тўғри айтади. Ленинградликлар Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзларига нисбатан кўрсатган меҳрибонликларини ҳеч қачон унутишмайди. Дўстликнинг қадрига етадиган одамлар.

Б.Б. Пиотровский қозонни сафарга ҳозирлашни жадаллаштириш учун астойдил ҳаракат қилади, барча ишларга шахсан ўзи бош-қош бўлади. Чунки омонатни ўз эгаларга бешикаст топширишни ўзининг инсонлик, қолаверса, олимпик бурчи, деб билади.

Қозонни Эрмитаждан олиб чиқиш эса осон кечмайди, мураккаб муаммоларга дуч келинади. Уни қўлда кўтариб чиқиш учун кўплаб ички махсус қурилмалар ясаш лозим эди. Демак, бирдан-бир йўли техника воситасидан фойдаланиш. Аммо чамалаб кўрилганда шу нарса маълум бўладики, Эрмитажнинг катта эшигидан автокран сизмас, автокран ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкинмас. Рўпарадаги деразанинг кўламини ўлчаб кўрилади. Хайрият, у мўлжалга тўғри келади. Демак, автокран келтириш лозим. Бу ўринда, кейинчалик ҳам Александрнинг автомашинаси асқатади. Александр билан Дадажон “Ивановец” автокранини бошлаб келишади. Кранчи дереза орқали қозонни кўтариб чиқаришга ҳаракат қилиб кўради, натижа бўлмайди. Александр билан Дадажон энди “эпчилроқ” кран қидириб кетишади ва бу сафар “бўйни” узун, анча мукамал “Руслан” автокранини келтиришади. Лекин бундан ҳам иш чиқмайди.

— Йўқ, — дейди кранчи йигит. — Бунга фақат бурама кран керак.

— Бурама кранни қаёқдан топамиз?

— Финлар қурилиш олиб бораётган майдонда бўлиши мумкин. Хоҳласангиз бирга юринг. Қаердалигини кўрсатиб кўяман.

Энди финлар билан гаплаша оладиган тилмоч топиш керак бўлади. Хайриятки, Эрмитаж ходимлари орасида фин тилини биладиган киши бор экан. Лекин “элчи”лар бу са-

фар автокран эмас, кранчини олиб келишади. У ичкари-ташқарини синчиклаб кўриб:

— Олиб чиқиб машинангизга солиб бераман, — дея жилмаяди.

Александр уни яна машинасига ўтқазиб, финларнинг қурилиш майдонига олиб кетади. Кўп ўтмай етти тирсақдан иборат (етти жойидан қайрилиб-бураладиган “хартум” ли автокран етиб келиб ишга тушиб кетади). Буралма “хартум” деразадан осонгина ичкарига ўтиб, қозонни даст кўтарганича ташқарига қараб, секин олиб чиқа бошлади. Аммо дераза олдида етганида таққа тўхтади. Деразадан қозоннинг бир ўзи ўтиши мумкин, бироқ “хартум”нинг панжаси сифмас эди. Бу жараёни қачондан бери кузатиб туришган хайрихоҳ кишилар: “Бу ёғи қандоқ бўлди?” дегандек бирваракайга академикка қарашади. Академик бир нафас ўйланиб туради-ю, ишчиларга қараб:

— Кесакининг тепа қисмини бузингизлар! — деб буйруқ беради. — Деразани тузатиш, жуда бўлмаганда янгисини ўрнатиш мумкин...

Хожа Аҳмад Яссавий қозони ана шундай мажбурий сарфандан 54 йил деганда — 1989 йил 18 сентябрь куни “Камаз” автомашинасида кигизларга ўралган ҳолда Туркистонга кириб келади. Уни шаҳарга кираверишдаги катта йўл бўйида катта тантана билан кутиб олишади.

Қозонни мақбаранинг жамоатхонаси (энг баланд ва энг катта гумбаз тагидаги хона)га олиб кириб жойига ўрнатиш, унга тагсупа ясаш ишларини Туркистондаги мотор-ремонт заводининг директори, Дадажоннинг укаси Дилмурод Жамолов бажонидил ўз зиммасига олади. Ўша кунлари ҳар бир мусулмон бу хайрли ишга озми-кўпми ўз ҳиссасини қўшишга шай эди. “Ивановец” автокрани қозонни осонгина эшикдан олиб кириб, махсус тагсупага ўрнатади. Демак, Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси (ҳозирги Қўриқхона — музей)нинг эшиги Эрмитажнинг эшигига нисбатан анча катта экан. Тўғри-да. Мақбаранинг баландлиги 36,5 метр бўлгач, унинг эшиги ҳам шунга яраша бўлиши керак-да. Бу ерда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ўша пайтда ўймакорлик услубида нақшланиб ишланган жимжимадор қўштабақа ёғоч эшикнинг ҳамон (600 йил давомида) бинойидек сақланиб келаётганига ажабланмай иложингиз йўқ.

Ана шундай саргузаштлардан сўнг Хожа Аҳмад Яссавий бағрига қайтган ва янада табарруқ обидага айланган бу қозон қачон, ким томонидан ва нима мақсадда бунёд этилган?

Қозоннинг ташқариси юқори қисмдан пастга қараб уч қатор қилиб нақшланган эпиграфик “белбоғ”лар билан ўралган бўлиб, биринчи “белбоғ”да “сулс” ҳарфлари воситасида жимжимадор қилиб битилган ёзувда қайд қилинишича: “Бу сув ичадиган идиш”... (қозон) “буюк амир, подшо, улусларнинг муносиб сардори Амир Темур Кўрагоннинг буйруғига биноан” 1399 йилда...” “ислом шайхи, оламдаги машойхларнинг султони Шайх Хожа Аҳмад Яссавий”га бағишлаб қурилган. Ёзувлардан яна бирини ўқисангиз, қозонни “Якка ҳоким Оллоҳга муҳтож, унинг қули, табризлик уста Шарафуддин ўғли Абдулазиз ишлаган”лиги маълум бўлади. Буни устанинг “дастхати” сифатида қабул қиламиз. “Сув ичадиган идиш” деган жумладан яна шу нарса маълум бўладики, қозон безак, кўрк, дабдаба учунгина эмас, бу ерга чанқаб келган кишиларни ичимлик сув билан таъминлайдиган идиш вазифасини ўташ учун ишланган. Дарёдан олисда жойлашган бу ҳудудда сув танқис бўлган, қудуқлар қазиб сув чиқарилган. Қозонда эса зиёратчилар учун ҳамиша етарли миқдорда сув бўлган. Фикримизнинг далили учун яна биринчи “белбоғ”да қайд қилинган қуйидаги сўзларни келтирамиз: “Кимда-ким Оллоҳ йўлига сув ичадиган жой (иншоот) қурса, Оллоҳ унга жаннатда ҳовуз қуради”. Шунингдек, турк халқларида қозон тўқлик ва меҳмондўстлик рамзи эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Иккинчи “белбоғ” биринчи ва учинчи “белбоғ”ларга нисбатан энсизроқ бўлиб, унга форс тилида “Мурувватли бўл”, деган сўзлар ёзилган. Айнан шу мисранинг, гўё кўзгудан кўчирилгандек, тескари ёзилган нусхаси ҳам ўша қатордан жой олган. Бошқа қаторларга ҳам талайгина ёзувлар битилган. “Бийлик Оллоҳда” деган ёзув эса 22 марта такрорланган.

Дунёда ягона деб тан олиб келинаётган мазкур қозон икки қисм (қозон ва таглик)дан иборат бўлиб, баландлиги 162 см, эни (диаметри) 242 см, вазни эса 2 тоннадан иборат. Ҳажми ҳам шунга яраша — 3000 литр сув қуйиш мумкин. Маҳаллий қарияларнинг айтишича, қозон Қарноқ (ҳозирги Отабой) қишлоғида қуйилган. Абдулазиз уста эса “дастхат”ида қайд қилганидек, асли табризлик. Демак, у Амир Темурнинг Табриздан Самарқандга олиб келган хунармандларидан бири бўлган.

Қозоннинг таркиби ҳақида бир неча хил фикр мавжуд. Масалан, халқ орасида етти хил маъдан қоришмасидан қуйилган, деган гап бор. “Туркистон” (“Хунар”, Олмаота, 1993 й.) китобининг муаллифларидан бири Р. Носиров ҳам

худди шу фикрни билдиради. А. Марғулан номидаги археология институтининг илмий ходими, тарих фанлари номзоди Эрпўлат Смағулов эса, Кумуш қозон деб, унинг кумушдан ясалганига ишора қилади. Ҳар қалай, биринчи фикр ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак.

Шу нарсани ҳам айтиб ўтиш лозимки, дунёда шунга ўхшаш яна битта қозон бўлиб, у бирмунча олдинроқ, яъни 1375 йилда исфохонлик уста Ҳасан ибн Али томонидан қуйилиб, Ҳирот шаҳрининг Жума масжидига ўрнатилган. Фақат кўлами жиҳатидан Туркистон қозонига нисбатан анча кичик: бўйи, фарз қилинган (йўқолган) таглиги билан биргаликда ҳисобланса, 1,5 метрча, эни (диаметри) 175,5 см. Тарихдан маълумки, Амир Темур 1381 йилда Ҳирот шаҳрини ишғол этган. Демак, Соҳибқирон бу қозонни кўрган, шу боис Хожа Аҳмад Яссавий учун тайёрланадиган қозонни унга нисбатан катта-роқ қилиб қуйишни амр этган бўлиши мумкин.

Бироқ мақбара билан қозон мустақил равишда алоҳида-алоҳида лойиҳалаштирилиб, иншоот биттач, тайёр қозон олиб кирилиб жамоатхона ўртасига шунчаки қўйиб қўйилган эмас. Уларга бир бутун қурилма деб қаралган ва ҳар жиҳатдан бири-бирига мутаносиб этиб лойиҳалаштирилган. Жамоатхона (қозонхона ҳам дейилади) атрофидаги эшиклар, деразалар, улардан тушадиган нур, ҳар бир бурчак, ҳар бир нуқта архитектура – меъморчилик илмига асосланган ҳолда ҳисобга олинган.

Дунёда ягона деб тан олинган мазкур қозон Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг бетакрор хуснига хусн қўшиб турган нодир санъат асаригина эмас, Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг улуғворлигини, қудратини кўрсатадиган рамзий бир тимсол ҳамдир. Шунингдек, қозоқлар билан ўзбекларнинг қон-қариндош, қуда-анда, қолаверса, дўст сифатида бири-бирига боғланишини мустақамлаб турган ришталардан биридир.

Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Аҳмад Яссавийнинг таржимаи ҳоли ҳақида	4
Арслон боб ва Аҳмад Яссавий	6
Яссавийлик тариқати	9
Тариқат ва шеърият муносабатига доир	12
“Девони ҳикмат”	13
“Ишқ бозори улуг бозор...”	21
Яссавий ва Маломатий маслаги	24
Хотима	30
Ҳикматлар	37
Табаррук қозон. (Муҳаммад Хайруллаев)	56

Адабий-бадий нашр

Иброҳим Ҳаққул

АҲМАД ЯССАВИЙ

Мусаввир *М. Карпузас*
Бадий муҳаррир *А. Бобров*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Кичик муҳаррир *Н. Фозилова*
Мусахҳиҳ *Л. Мирзааҳмедова*

ИБ № 3874

Босишга 16.01.2001 й.да рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}.
Таймс гарнитура. Офсет босма 3,36 шартли босма тобоқ 2,9
нашр босма тобоғи. Жами 3000 нусха. рақамли буюртма.
150-2000 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ARNAPRINT MCHJ босмахонаси. Тошкент, Х. Байқаро, 51.